

De kromstaf van Ename (Oudenaarde, prov. Oost-Vl.) Een pastoraal gezagssymbool uit de 12de eeuw

Elizabeth den Hartog¹

1 Inleiding

Op ongeveer 5 km van Oudenaarde, stroomopwaarts op de rechteroever van de Schelde, ligt het plaatsje Ename. Ooit stond hier de benedictijner St. Salvatorabdij. In de jaren 40 van de vorige eeuw werden de resten van deze abdij voor het eerst opgegraven. Vanaf 1982 werd het archeologisch onderzoek op grootschalige wijze hernomen, wat resulteerde in het bijna volledig vrijmaken van het centrale kloostercomplex, de consolidatie van de abdijgrondvesten en de inrichting van een archeologisch park. Tijdens het zeven van een puinlaag die afkomstig was uit het noordelijke zijkoor van de voormalige 12de-eeuwse abdijskerk deed men in 1995 een geweldige ontdekking. Het aan twee zijden bewerkte ivoen² bovenstuk van een kromstaf (fig. 1-2), een zogenaamde 'curva' of voluut, kwam tevoorschijn. Deze voluut is met zijn afmetingen van 6,5 x 6,5 cm klein, maar mag toch als een gezagssymbool worden gezien dat uitdrukking gaf aan de status en waardigheid van de abt in het klooster.

De Ename kromstaf toont aan elke zijde een figuur, staande op - een en hetzelfde - monster, wiens kop het uiteinde van de kromming van de voluut vormt. De kop van het monster dat door de twee protagonisten wordt vertrapt, is zwaar beschadigd, maar zijn oor (onder Christus' linkervoet), wenkbrauw, oog en neus zijn duidelijk herkenbaar. Ooit moet het monster zijn muil ver hebben opengesperd, maar van de bek rest nu alleen de bovenkaak (fig. 3).

Aan de ene zijde is de figuur, vanwege de kruisnimbus, te vereenzelvigen met Christus (fig. 4). Zijn rijke kledij benadrukt zijn waardigheid. Hij draagt zowel een onder- als bovenkleed met daaroverheen een mantel, waarvan het uiteinde onder zijn buikband is gestopt. Een versierde band tooit zijn rechterdijbeen. De Christus is levendig, krachtig gesneden en lijkt met zijn linkerbeen voorwaarts uit de voluut te stappen. Met zijn rechterhand maakt hij met twee vingers een zegenend gebaar, in zijn linkerhand (de arm zelf is verdwenen) draagt hij een rijksappel

met ingekerfd kruis (fig. 5). Het gaat hier dus om een Christus in Majesteit, een wederkerende Christus. Op de voluutrand is een inscriptie aangebracht, die als volgt luidt: + A(NI)MO IH(ES)U SERPENS CALCAT(UR) INIQUI(TATIS), 'door de geest van Jezus wordt de slang van het kwade vertrapt'.

Aan de andere zijde van de voluut vertrapt de tweede figuur, een zeer levendig weergegeven staande dame, net als de Christusfiguur, de draak onder haar voeten. Ook zij stapt voorwaarts de voluut uit, een dynamiek die door de achter haar aan wapperende mantel wordt versterkt. Ze draagt een sluier over haar hoofd, heeft een diadeem in het haar (fig. 6) en achter het hoofd prijkt een nimbus. Ook haar gewaad getuigt van hoge status. De boorden van haar mouwen zijn afgezet met een versiering van vierkantjes met daarin gegraveerde kruisen. Haar linkerhand wijst met één vinger naar de omramende tekst; de andere hand houdt een enorme scepter omhoog, die onderaan van een knop is voorzien en bovenaan tot bloei is gekomen (fig. 7). Het middendeel is grotendeels weggebroken, maar wat er nog is, toont aan dat de scepter versierd was met rechthoekige blokjes tussen verticale lijnen. Deze 'virga' (staf) is een duidelijk teken van de maagdelijke staat van de dame in kwestie, want de gelijkstelling op etymologische gronden van 'virga' en 'virgo' (maagd) was in de middeleeuwen algemeen aanvaard. De inscriptie op de rand van de voluut kan als volgt worden weergegeven: ... CHR(IST)I CALCANTIS MALA D(E)LENTUR, '... door de [...] van de vertrapende Christus wordt het kwade uitgeroerd'³. Compleet is deze tekst niet, want het begin- en eindwoord zijn verdwenen.

De voluut is gebroken op het rechte deel en daarmee is de bevestiging aan de staf verdwenen. Op basis van een vergelijking met andere kromstaven is duidelijk dat de ivoen voluut ooit via een knop en een halsring aan een staf bevestigd zal zijn geweest. Verder is er sprake van een oudere reparatie. Tussen de twee figuren in is de voluut verstevigd met twee horizontale koperen

¹ Elizabeth den Hartog is verbonden aan de opleiding kunstgeschiedenis van de universiteit van Leiden in Nederland. Contactadres: Universiteit Leiden, Opleiding Kunstgeschiedenis, Doelensteeg

16, 2311 VL Leiden, Nederland, E.den.Hartog@hum.leidenuniv.nl. Met dank aan de redactie van Relicta en aan Edward Grasman voor hun kritische opmerkingen op deze tekst.

² Identificatie door Anton Ervynck, archeozoöloog agentschap Onroerend Erfgoed.

³ De Latijnse tekst werd vertaald door dr. M. Dereu.

FIG. 1 De Enaamse abtsstaf, de Christuszijde. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

The side of the Ename crosier showing Christ. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 2 De Enaamse abtsstaf, de zijde met de bruid van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

The side of the Ename crosier showing the bride of Christ. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 3 De Enaamse abtsstaf, detail van de draak die wordt vertrapt door Christus en zijn bruid. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

The Ename crozier. Detail showing the dragon being trampled by Christ and his bride. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 4 De Enaamse abtsstaf, detail van het hoofd van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

The Ename crozier, detail showing the head of Christ. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 5 De Enaamse abtsstaf, Christus houdt een rijksappel in zijn linkerhand. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

The Ename crosier. Detail showing the orb in Christ's left hand. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

pinnen, die het rechte deel van de voluut met het kromme deel verbinden (fig. 8). Deze pinnen verklaren de groene verkleuring van het ivoor op sommige plaatsen. De eerste pin is ter hoogte van de schouders van de figuren aangebracht, de tweede zit net iets onder de knieën. Waarschijnlijk hangen deze reparaties samen met breuken in de abtsstaf. Aan de Christuszijde is links van Christus' voeten een breuk waarneembaar, evenals rechts van zijn nimbus; aan de andere zijde is dat uiteraard precies andersom. Dergelijke breuken zijn niet ongewoon voor ivoor.

Ivoor wordt gewonnen uit de slagtang van de olifant. Die is in conische laagjes opgebouwd en krimpt naarmate hij ouder

wordt. Bij heel oud materiaal hebben de laagjes de neiging van elkaar los te komen. In de witte massa vertonen zich dan donkere lijnen of zelfs scheuren, en zodoende krijgt het ivoor een wat houtachtige structuur⁴. Temperatuurschommelingen en veranderingen in de vochtigheidsgraad kunnen de scheuren verergeren en zelfs verbrokkeling en breuken veroorzaken.

Gezien de staat van verwerking van de gevonden voluut, en de oudere reparatie, zullen verschillende Enaamse abten er hun gezag mee hebben onderlijnd voordat het stuk uiteindelijk in de grond terecht kwam.

⁴ Gaborit-Chopin 1978, 11.

FIG. 6 De Enaamse abtsstaf, detail van het hoofd van de bruid van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.
The Ename crosier. Detail showing the head of the bride of Christ. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 7 De Enaamse abtsstaf, detail van de bloeiende staf (*virga*) in de hand van de bruid van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.
*The Ename crosier. Detail of the flowering staff (*virga*) held by the bride of Christ. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.*

FIG. 8 De Enaamse abtsstaf van opzij gezien. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

The Ename crosier seen from the side. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

Het onderzoek naar deze unieke kromstaf, pronkstuk van het museum in Ename, werd in eerste instantie uitgevoerd door Prof. Dr. Adelbert L.J. van de Walle (1922-2006), die al betrokken was bij de eerste opgravingen te Ename in de jaren 40. Begin juli 2006 overleed hij op 84-jarige leeftijd zonder zijn studie naar de kromstaf te hebben voltooid. Een summier overzicht van zijn bevindingen werd in 2002 gepubliceerd⁵. In februari 2007 vroegen Dirk Callebaut en Marie-Claire van der Donckt, conservator van het Ename museum, me de draad van het onderzoek naar

de Enaamse kromstaf weer op te pakken, een verzoek waaraan ik graag gehoor heb gegeven. De Enaamse kromstaf is immers een topstuk, een zeldzaam overblijfsel van romaanse kunst in Vlaanderen.

In deze studie wordt allereerst ingegaan op de stichting en geschiedenis van de Salvatorabdij van Ename waar het object werd gevonden en de opeenvolgende abten. Hun persoon was immers nauw verbonden met de staf. Daarna zal aandacht worden ge-

⁵ Van de Walle *et al.* 2002, 406.

ven aan de vormontwikkeling van kromstaven en aan de stijl van het Enaamse exemplaar om te achterhalen hoe deze staf zich tot andere kromstaven verhoudt en of hieraan wellicht argumenten voor een precieze datering te ontleen zijn. Tot slot worden gebruik en iconografie van kromstaven bekeken om te besluiten met de vorm en betekenis van de Enaamse staf.

2 De Salvatorabdij te Ename en haar abten

2.1 De abdij van St. Salvator

Vanaf 925 vormde de Schelde de grens tussen het Ottoonse keizerrijk en het Franse koninkrijk. Ter bescherming van deze westgrens tegen de graaf van Vlaanderen en zijn Franse leenheer

stichtte de Duitse keizer Otto II aan het eind van de 10de eeuw drie markgraafschappen langs de Schelde: Valenciennes, Antwerpen en Ename. Hoe belangrijk Ename was, blijkt wel uit de *Gesta episcoporum Cameracensium*, waarin de plaats wordt omschreven als een “stad en versterkt kasteel en hoofdzetel van het Lotharingse rijk”, die in stand gehouden moest worden “voor de stabiliteit van het rijk en de trouw aan de keizer”. De eerste markgraaf van Ename was Godfried van Verdun, die hier, samen met zijn vrouw Mathilde, een *castrum* bouwde met een kapel gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw. Hun zoon en opvolger Herman (na 998 tot 1025) bouwde in de nederzetting buiten het *castrum* twee kerken: de St. Laurentiuskerk, die tot op de dag van vandaag haar 11de-eeuwse karakter heeft behouden, en de *portus*kerk van St. Salvator (fig. 9)⁶.

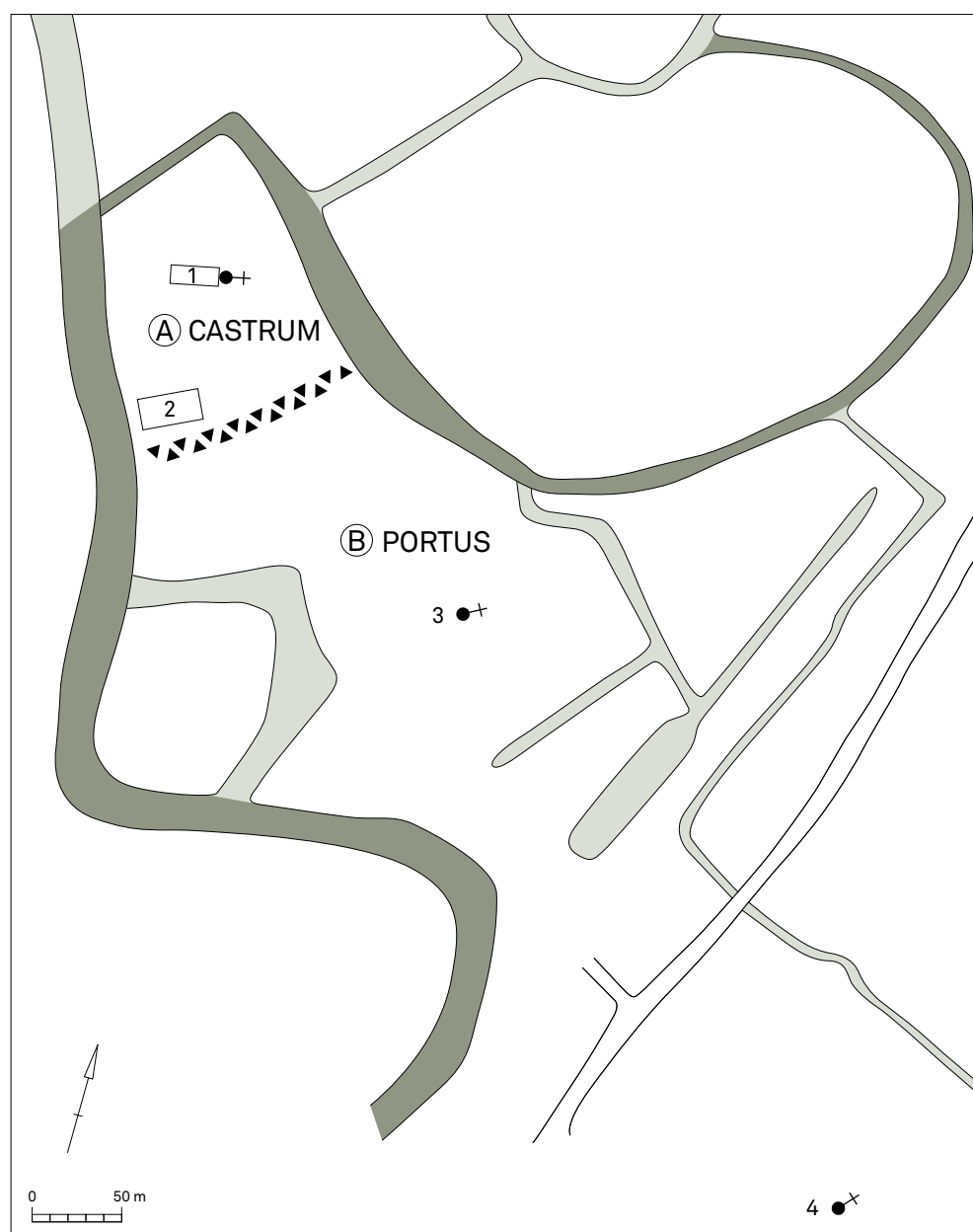

FIG. 9 Situatieschets van Ename. A. De burcht met het paleisgebouw (1) en de donjon (2). B. Het havenstadje (de *portus*) met de St.-Salvatorkerk (3) en de St.-Laurentiuskerk (4) (uit: Callebaut *et al.* 1988, 12).

*Plan of Ename. A. The castle with the palace building (1) and keep (2). B. The harbour settlement (the portus) with the churches of St. Saviour (3) and St. Lawrence (4) (from: Callebaut *et al.* 1988, 12).*

⁶ Callebaut 1986, 95-104.

Was de geschiedenis anders gelopen, dan was Ename evenals Antwerpen en Valenciennes uitgegroeid tot een stad van formaat. Maar ondanks een glansrijke start, is het er niet van gekomen. De kansen voor Ename keerden toen de burcht in 1033 bij een inval van Boudewijn IV, graaf van Vlaanderen, gedeeltelijk werd vernield. Zijn annexatie van het markgraafschap in 1047 luidde het definitieve einde van het Ottoonse machtscentrum in. Na een lange rebellie tegen het Ottoonse rijk verzoende Boudewijn V van Vlaanderen zich in 1056 met de keizer, kreeg de mark Ename officieel in eigendom en kocht vervolgens ook de bijbehorende landerijen. Om het gebied te demilitariseren stichtte hij er samen met zijn echtgenote Adela in 1063 de benedictijnenabdij van St. Salvator, die ingericht werd in de burchtkapel van Onze-Lieve-Vrouwe en rijk van landerijen en goederen werd voorzien. Aan het einde van de 13de eeuw was het abdijbezit uitgegroeid tot een respectabele 2600 hectare⁷. De Salvatorabdij bezat vanaf het begin een speciaal privilege waardoor het niet onder het gezag van de bisschop van Kamerijk viel, maar zelfstandig was.

De eerste abt, Walbrecht was afkomstig van de St.-Vaastabdij in Atrecht. Hij stond aan het hoofd van 12 monniken⁸.

Was de kloostergemeenschap aanvankelijk gehuisvest in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van het voormalige *castrum*, dan werd deze locatie al voor 1070 verlaten en namen de monniken hun intrek in de vroegere *portuskerk* van St. Salvator. De parochiale functie werd overgeheveld naar de St. Laurentiuskerk⁹. Gravin Adela, die intussen weduwe was geworden en in het klooster te Mese haar laatste jaren sleet, stemde met de verplaatsing van het klooster in op voorwaarde dat er dagelijks missen zouden gezegd worden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Met dat laatste ging het echter al snel bergaf. De burchtkerk werd als stal gebruikt en raakte in verval. Eind 11de eeuw ging abt Lambert II over tot restauratie van de kerk en als 'capelle van Lotteryck' hield deze de herinnering aan Lotharingen levend, aan de grenzen waarvan ze eens had gestaan (fig. 10).

FIG. 10 Detail van een 16de-eeuwse kaart met daarop weergegeven 'de capelle van Lotteryck' en de 'abdije van Eename' (Oudenaarde, archief van het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal, O.C.M.W., nr. 38, Stadsarchief Oudenaarde).

Detail of a 16th-century plan showing 'de capelle van Lotteryck' and the 'abdije van Eename' (Oudenaarde, archive of the hospital of Our Lady, O.C.M.W., nr. 38, Stadsarchief Oudenaarde).

⁷ Berings 1986, 269.

⁸ Milis 1965, XIII.

⁹ Milis 1965, XIV; Callebaut 1985, 89; Milis 1961, 1-5.

2.2 Over de abten en monniken van Ename

De Salvatorabdij in Ename was een benedictijnenstichting. De monniken leefden onder het gezag van een abt, volgens de in de 6de eeuw door Benedictus van Nursia op schrift gestelde regel¹⁰. Dat vandaag de dag bekend is wie de opeenvolgende abten van Ename waren, is te danken aan een 17de-eeuws afschrift van de abtenkroniek. Het eerste deel hiervan, dat tot aan de 27ste abt doorloopt, is waarschijnlijk een laat-14de-eeuwse compilatie van ouder materiaal. In de 15de eeuw zou de kroniek in verschillende fases zijn voorgezet om te eindigen bij abt Willem Fabri, die in 1492 overleed. De kroniek bevat unieke informatie over de abdij, maar helaas was er op het moment van schrijven over sommige abten maar heel weinig bekend. Hieronder volgt een overzicht van de vroege abten van de abdij tot circa 1200, aangezien één van hen waarschijnlijk de opdrachtgever van de Enaamse kromstaf moet geweest zijn.

De eerder genoemde eerste abt Walbrecht bleef tot 1085 aan de macht¹¹. In dit jaar keerde hij terug naar de St.-Vaastabdij in Atrecht, waar hij aanvankelijk ook vandaan gekomen was, om daar het abtschap op zich te nemen. Hij werd opgevolgd door abt Lambert I, die afkomstig was uit de abdij van St.-Bertijns. Deze overleed al vrij snel en werd opgevolgd door Lambert II, eveneens uit St.-Bertijns. Hij overleed in 1093 in Ename en werd naast zijn voorganger begraven. Na hem trad abt Tancred aan. Hij ondervond veel tegenwerking van zijn “perverse en niet te disciplineren monniken” en toen ze hem ook nog een oor afsneden, was de maat vol. Tancred besloot naar Rome te gaan om bij de paus zijn beklag te doen. Hij stierf al op de heenweg, waarschijnlijk in 1110. In dat jaar duikt namelijk abt Giselbert I, een man afkomstig uit het klooster Affligem, voor het eerst in de bronnen op. Hij was een geletterd man, van goede zeden, en werd na verloop van tijd als abt naar de St. Pietersabdij in Gent geroepen. Dat moet voor 1132 gebeurd zijn, want in dat jaar verschijnt in Ename abt Snellard, een monnik uit Ename zelf. Deze begon in 1139 met de bouw van een grotere kerk, helaas onder een ongelukkig gesternte¹². In hetzelfde jaar begon namelijk een hongersnood die 12 jaar zou duren. De monniken leden armoede, wat tot ernstige strubbelingen leidde, waardoor Snellard uiteindelijk genoodzaakt werd af te treden. Na Snellard volgde abt Willem, die in 1157 op kruistocht naar Hongarije vertrok. Als hij een jaar na zijn vertrek niet zou zijn teruggekeerd, zo was afgesproken, dan konden de monniken een nieuwe abt kiezen. Zo geschiedde. In Willems plaats kozen de Enaamse monniken Arnulf, de prior van Affligem. In 1164 verliet deze Ename om abt te worden in Affligem en werd hij opgevolgd door Giselbert II, ook uit Affligem. Al met al leverde Affligem Ename drie van haar abten. Niet voor niets schreef de monnik Willem van Affligem in de 13de eeuw:

*“So was dat hus van Haffelghem
Exempel ende spigel mede
Van mengen ordenliken sede
Vor alle clostre, die men kande
In allen marchen ende landen.”*¹³

Waarschijnlijk liet Giselbert II het kloostercomplex in Ename verbouwen. Hij was een goede abt, die het prima kon vinden met zijn monniken, die hem een eerlijk, verlicht en vooral deugdzaam man noemden. Hij vermeerde de landerijen van het klooster, het aantal altaren, verbeterde de gebouwen en zorgde voor tal van andere zaken. Toch ging het fout. Toen hij de regel van Cîteaux probeerde in te voeren, die uitging van een veel strengere naleving van de kloosterregel dan in benedictijnenkloosters gewoon was, en monniken die niet wilden meewerken liet verjagen en vervangen door cisterciënzers, werd hij in 1176 of 1177 afgezet. Hij werd opgevolgd door Lambert III, die afkomstig was van de abdij van St.-Baafs in Gent, waar hij bekend stond als de *“bonus prior”*. Na zijn overlijden werd hij in de Enaamse kerk begraven. Zijn sterfdatum is onbekend, maar in 1191 wordt Lambert IV als abt genoemd, een monnik uit Ename, die niet tegen zijn taak was opgewassen. Waarschijnlijk trad hij in 1196 af. Hoewel hij hierna intrad in de orde der cisterciënzers, keerde hij uiteindelijk naar Ename terug, waar hij begraven werd. Zijn opvolger was Walter, een monnik uit Ename die, tot zijn uitverkiezing tot abt, één van de domeinen van de abdij had geëxploiteerd. Hij zou al tot abt van Geraardsbergen verkozen zijn op het moment dat hij in Ename voor dezelfde functie werd gevraagd. In 1202 predikte hij de kruistocht. Tijdens zijn regime wist hij een aantal zware schulden van de abdij af te lossen en liet bovendien de gebouwen opknappen en verfraaien. Na zijn dood werd hij bijgezet in het kapittel.

2.3 De opgravingen van de kloostergebouwen in Ename

Het Salvatorklooster heeft bestaan tot 1795. In 1797 werden de kloostergebouwen en de kerk afgebroken¹⁴. In 1942-1946 vonden onder leiding van Van de Walle voor het eerst opgravingen plaats op het voormalige abdijterrein¹⁵. Dit onderzoek werd in 1982 hervat door de Nationale Dienst voor Opgravingen in samenwerking met de stad Oudenaarde. Niet alleen de funderingen van het in 1139 begonnen kloostercomplex werden blootgelegd, maar ook sporen van een oudere bebouwing (fig. 11). Onder de middenbeuk en noordelijke zijbeuk van de romaanse kerk zijn resten aangetroffen van een oost-west gericht zaalkerkje waarvan het schip een lengte had van zeker 16 m met een koorpartij van 4 x 4 m. Vermoedelijk zijn dit de resten van de *portuskerk* van St.-Salvator. In een tweede bouwphase werd deze kerk aanzienlijk vergroot door de aanbouw van een ruimte van 2,5 bij 4 m aan de westzijde. Deze aanbouw hing vermoedelijk samen met de kloosterwording van de kerk. Ten behoeve van de monniken werd ook aan de noordzijde een kloostercomplex bijgebouwd. Deze kleine kerk moest het veld ruimen voor de veel grotere kerk van abt Snellard, die opgetrokken werd uit Doornikse steen en veldsteen. Deze nieuwe kerk had, zo blijkt uit de opgravingen, een driebeukig schip met een breedte van 17,30 m en een lengte van 28,64 m. Oostelijk van het schip was een transept dat 26,10 m breed was en 8,27 m diep, met 1,10 m dikke muren. Ten oosten hiervan was een rechtgesloten koorpartij van 15,68 m diep met aan weerszijden twee nevenkapellen en torens in de oksels van transept en koor (fig. 12)¹⁶. Sculptuurfragmenten kwamen nauwelijks tevoorschijn tijdens de opgravingen, met uitzondering van een stenen maskerkop (fig. 13).

¹⁰ Van deze Regel zijn in België ongeveer 57 in het Latijn gestelde exemplaren bewaard gebleven, maar daartussen zit helaas géén uit Ename, cf. Hoste 1980-1981, 212-217.

¹¹ Onderstaande alinea is gebaseerd op Milis 1977, 26-30.

¹² Gorissen 1952, 128: “1139: *Deiecta est vetusta ecclesia et incepta est nova a Snellardo abbate*”.

¹³ Mantingh 2000, 299.

¹⁴ Milis 1965, XIV-XVIII; Milis 1977, 52.

¹⁵ Van de Walle 1948, 231-302.

¹⁶ Van de Walle 1948, 275.

FIG. 11 Luchtfoto van het archeologische park in Ename. Het grondplan van het vierkante kloosterpand is duidelijk zichtbaar. Links daarboven zijn de fundamenteën van de abdijkerk te zien, met links de apsis en de flankerende kapellen.

Aerial view of the archeological park of Ename. The square plan of the cloisters can be clearly discerned. Above and to the left the foundations of the abbey church are visible, with the apse and flanking chapels on the left hand side.

FIG. 12 Reconstructie door A.L.J. Van de Walle van de in 1139 gebouwde abdijkerk in Ename. Deze reconstructie werd gemaakt op basis van de opgravingsgegevens van 1942-1946.

Reconstruction by A.L.J. van de Walle of the abbey church as built in 1139. The reconstruction was based on data uncovered during the 1942-1946 excavations.

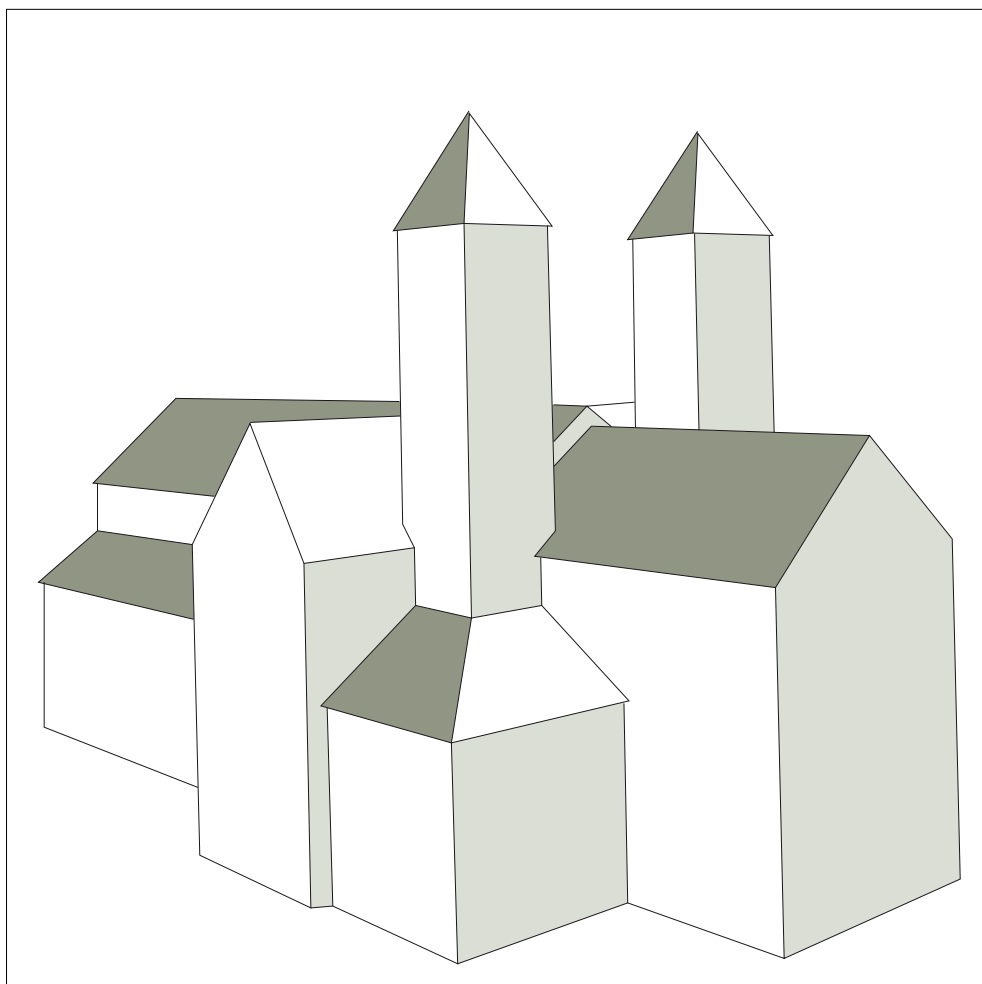

FIG. 13 Een stenen maskerkop is al wat rest van de romaanse abdijkerk in Ename (pam Ename)(© Onroerend Erfgoed, foto Kris Vandevorst).

A stone mask is all that remains of the Romanesque abbey church of Ename (pam Ename)(© Onroerend Erfgoed, photo Kris Vandevorst).

3 Over het gebruik van kromstaven

3.1 Over de herkomst en het gebruik van de kromstaf

Een kromstaf wordt gevoerd door abten en bisschoppen. Bisschoppen gebruiken de kromstaf tijdens de bisschoppelijke eredienst, feestelijke vespers en lauden, wijdingen, consecraties, zegeningen en processies. Maar dit is niet altijd zo geweest. In de vroege jaren van het christendom droegen bisschoppen geen onderscheidende kleding of attributen. Pas later deden de zogenaamde 'pontificalia', zoals mijter, ring, dalmatiek, *tunicella*, handschoenen en sandalen hun intrede, als tekenen van de hoge

kerkelijke status van de drager. Eén van die 'pontificalia' was de staf. Deze kon verschillende vormen aannemen. Wanneer de staf uitdrukking gaf aan het herdersambt, had de kromstaf waarschijnlijk de vorm van een herdersstaf. Als het om de bisschoppelijke macht in juridische zin ging, dan spreken de bronnen meestal van een 'ferula', dat zoiets betekent als staf of scepter. Een voorbeeld is de laatantieke scepter met knop van de heilige Petrus in de domschat van Keulen (fig. 14)¹⁷. Ook abten en abdissen waren al vroeg gewoon een staf te dragen, maar deze staf heette nooit 'ferula'. Zij droegen een 'cambut(t)a' of 'baculus', termen die eveneens voor de bisschoppelijke staf gebruikt werden. Het woord *cambutta* zou zijn afgeleid van het Keltische *camba*, dat kromming betekent, en kan dus als kromstaf worden vertaald¹⁸. Verondersteld wordt dat het object zijn oorsprong vond in Ierland. Ierse missionarissen gebruikten tijdens hun lange pelgrimstochten en missies staven in de vorm van een gewone wandelstok, met bovenaan een kromming en onderaan een punt voor houvast¹⁹. Volgens de legende ontving de heilige Patrick in de 5de eeuw zijn wandelstaf van niemand minder dan Christus zelf en met deze staf vertrok hij naar Gallië en het gebied rond de Tyrreen Zee. In zijn 11de-eeuwse *Vita* wordt de staf de 'bachall Isu' genoemd, de 'baculus Jesu'²⁰. *Baculus* zou uiteindelijk het meest gangbare woord voor de abt- of bisschopsstaf worden²¹.

Vanaf de 6de eeuw komen vermeldingen van de *baculus* of *cambutta* voor, vooral in bronnen uit Spanje en Gallië²². In het zogenaamde 'Testament van Saint Remi van Reims' is sprake van een zilveren kromstaf met figuren ('*argentea cambuta figurata*'), die aan de heilige toebehoorde²³, terwijl de term *baculus* gebruikt wordt in de *Vita* van de heilige Caesarius van Arles. De termen zijn inwisselbaar, zo blijkt uit de *Vita* van de heilige Gallus, want hierin wordt gesproken van een *baculus* die *cambutta* wordt genoemd ('*baculum ... quam vulgo cambuttam vocant*')²⁴. Een andere vroege vermelding van de *baculus* is te vinden in de door Isidorus van Sevilla (†636) geschreven '*De ecclesiasticis officiis*'. Hierin lezen we dat de bisschop bij zijn wijding een *baculus* ontvangt²⁵. Afgaande op de *Canones* van Theodorus van Canterbury (602-690) werd de staf in de 7de eeuw ook door abten gevoerd²⁶. In deze tijd komen ook de eerste afbeeldingen voor. Zo gaf de kerk van Limoges in het begin van de 7de eeuw munten uit met daarop een kromstaf²⁷. Al deze gegevens maken duidelijk dat de kromstaf zijn oorsprong niet in Rome had, maar in het gebied waar de Ierse monniken hun werkterrein hadden, om pas langzaamaan in het hele christelijke westen door te dringen. Of de abten dan wel de bisschoppen hierin het voortouw namen, is niet bekend, maar aangezien zelfs abdissen al vroeg met een staf waren uitgerust²⁸, lijkt de primeur bij de kloosters te hebben gelegen. Hoewel er al van de 6de en 7de eeuw incidentele vermeldingen zijn van het gebruik van de kromstaf door bisschoppen, raakte het attribuut bij hen pas in de 10de eeuw goed en wel ingeburgerd, zo blijkt uit de afbeeldingen op miniaturen en zegels²⁹. Een ander argument voor dit vermoeden is dat paus Clemens II in de 11de eeuw, en Bernardus van Clairvaux in de 12de eeuw,

¹⁷ Legner (red.) 1985, II, 227, cat. nr. E 21.

¹⁸ Von Bány-Oberschall 1958, 14.

¹⁹ Bauerreiss 1957, 222.

²⁰ Von Bány-Oberschall 1958, 15.

²¹ Vogtherr 2005, 86.

²² Hofmeister (1928) 1962, 4.

²³ Migne PL 83, 783ff.

²⁴ Von Bány-Oberschall 1958, 14.

²⁵ Salmon 1960, 61.

²⁶ "In abbatibus ordinatione episcopus debet missam agere et eum benedicere inclinato capite cum .II. vel .III. testibus de fratribus suis. Et dat ei baculum et pedulus", cf. Finsterwalder 1929, 239; Schüssler 1988, 158 en 166.

²⁷ Prou 1892, 403, 418 en 421-422 (nrs. 1944, 2010, 2020), cf. Dabrowska-Zawadzka 1995, 313.

²⁸ Bauerreiss 1957, 225-226.

²⁹ Braun 1941, 793; Focke 1950, 370-385; Bauerreiss 1957, 215-226.

FIG. 14 Staf van St. Petrus (Keulen, Domschatz). © Dombauarchiv Köln, Matz und Schenk.
The staff of St. Peter (Cologne, cathedral treasury). © Dombauarchiv Köln, Matz und Schenk.

het gebruik van 'pontificalia' door abten hekelden, maar daarbij met geen woord repten over de door abten gevoerde staf. Hieruit blijkt dat de staf pas naderhand tot de 'pontificalia' is gaan behoren en al van oudsher door abten werd gevoerd³⁰.

Evenals de bisschop was de abt dus gerechtigd een staf te dragen. Maar de abt mocht dit teken van zijn waardigheid en jurisdictie alleen binnen het eigen klooster en het daartoe behorende domein in de hand nemen. Begaf hij zich buiten dit gebied, dan moest hij zijn gezagssymbool thuislaten, tenzij hij speciale pauselijke toestemming had. Sommige abten kregen zelfs pauselijke toestemming zich met andere 'pontificalia' te tooien. Hoewel aanvankelijk zelden verleend, werden dergelijke privileges vanaf de 12de eeuw vrij algemeen. Het dragen ervan bleef echter wel strikt beperkt tot enkele belangrijke feestdagen, processies en liturgische handelingen. Vaak werden de privileges aan een specifiek persoon verleend en niet aan de instelling waarvan hij het hoofd was, maar in de loop van de 12de en 13de eeuw werd een en ander steeds vaker opgevat als een gewoonterecht.

Een nieuw gekozen abt kon de kromstaf op verschillende manieren in handen krijgen; de gebruiken waren wat dat betreft niet gestandaardiseerd. Soms kreeg de abt de staf tijdens zijn wijding. Bij koninklijke kloosters bestond het gebruik de staf na de dood van de voorgaande abt naar de koning te brengen, die deze dan weer aan de nieuwe abt gaf. Soms werd de kromstaf na de dood of het afreden van de voorgaande abt op het altaar geplaatst, waar hij bleef liggen tot er een nieuwe gekozen was. Soms was het de prior die de staf opnam en aan de nieuwe prelaat overhandigde; soms nam de nieuwe abt de staf zelf van het altaar. Daarnaast komt het voor dat de abt van een moederklooster de staf aan de nieuwe abt van een dochterklooster gaf³¹.

3.2 De kromstaf en het graf

De abtsstaf was dus geen persoonlijk bezit van de abt maar een symbool van zijn ambt. Als een abt zijn functie neerlegde of stierf, dan ging de staf naar zijn opvolger. Toch zijn er in veel graven kromstaven teruggevonden. De benedictijnenabt Wibald van Stavelot bijvoorbeeld kreeg in 1158 een prachtige staf mee in het graf, waarvan slechts de geëmailleerde knop bewaard bleef. Deze knop (nodus) dateert duidelijk uit de 12de eeuw en kan niet heel oud geweest zijn op het moment van bijzetting (fig. 15)³². Het lijkt hier daarom om Wibalds eigen staf te gaan, een staf die door geen enkele voorganger werd gevoerd. Nochtans is de *Regel van Benedictus* in hoofdstuk 33 expliciet in de veroordeling van het eigen bezit: "Er is een fout die als geen andere met wortel en tak in het klooster moet worden uitgeroeid: niemand mag het zich aanmeten om zonder bevel van de abt iets te geven of aan te nemen, of enig persoonlijk bezit te hebben – absoluut niets: geen boek, geen schrijfplankje, geen pen, helemaal niets. Want zelfs over hun eigen lichaam of hun eigen wil mogen de monniken niet vrijelijk beschikken. Alles wat ze nodig hebben vragen ze aan de kloostervader, en ze mogen niets bezitten wat de abt niet heeft verstrekt of toegelaten. 'Alles is voor allen gemeenschappelijk', zoals er staat geschreven³³, en niemand noemt iets het zijne of be-

³⁰ Bauerreiss 1957, 226; Hofmeister (1928) 1962, 6.

³¹ Hofmeister (1928) 1962, 4-15.

³² Aan de bovenkant van de nodus is een bandje met een inscriptie aangebracht die twee leeswijzen

toelaat. Ofwel iets in de trant van: "De wet laat zich boos maken. Maar, hoe boos ook, laat er ruimte zijn voor medelijden", of, "de wet laat zich boos maken, maar de boosheid heeft medelijden tot doel". De

onderste inscriptie betekent: "Dus, denkend aan de heilige Schrift, verbeter en vergeef".

³³ Hier wordt verwezen naar Handelingen van de Apostelen 4,32.

FIG. 15 In het graf van de in 1158 gestorven Wibald van Stavelot, in de abdijkerk van Stavelot, werd een geëmailleerde nodus gevonden. ETC©Abbaye de Stavelot.

During excavations in the abbey church of Stavelot an enamel knob from a crosier was found in the grave of Wibald of Stavelot († 1158). ETC©Abbaye de Stavelot.

schouwt het zo.”³⁴ Dus, een benedictijn heeft geen eigen bezit, en wat gold voor de monniken, gold in nog hogere mate voor de abt, die zijn monniken tot voorbeeld moest strekken. In het tweede hoofdstuk van de *Regel*, dat handelt over de abt, staat niet voor niets: “Door te waken over andermans rekeningen past hij ook goed op die van zichzelf, en door met zijn aanwijzingen anderen tot verbetering te brengen neemt hij ook zijn eigen fouten weg.”³⁵ Dus hoe zit het dan met de staf van abt Wibald? Had hij tegen alle regels in toch eigen bezit? Of gaat het hier om een staf die speciaal gemaakt werd om in het graf te worden meegegeven?

In de middeleeuwen werden bisschoppen en hoge kerkelijke prelaten begraven met de tekenen van hun ambt: kelk, pateen, kromstaf en ring. Vaak waren deze bijgaven kleiner of van min-

der kostbaar materiaal dan voor het ‘echte’ object gebruikelijk was³⁶. Het vroegste voorbeeld van het meegeven van dergelijke grafgiften bevond zich in de Liebfrauenkirche in Trier, waar uit het graf van de in 956 gestorven aartsbisschop Ruotbert een 5,3 cm hoge gouden kelk en een pateen met een diameter van 5 cm tevoorschijn kwamen. Ook elders in Trier zijn dergelijke grafgiften aangetroffen³⁷. Andere voorbeelden zijn bekend uit Hildesheim³⁸, Utrecht³⁹, Osnabrück⁴⁰, Bamberg⁴¹, Hoei⁴², Brixen⁴³, Siegburg⁴⁴, Zeitz⁴⁵, tot in Normandië⁴⁶ en Vlaanderen toe. In het Bijlokemuseum in Gent worden de zilveren kelk en pateen van de in 1066 gestorven abt Folpertus van St. Baafs bewaard, die in de noordelijke transeptarm van de in 1540 afgebroken abdijkerk was bijgezet (fig. 16)⁴⁷. Het verschijnsel van grafgiften hield de hele middeleeuwen door stand, maar de latere voorbeelden zijn

³⁴ In de vertaling van Hunink 2000, 47.

³⁵ Hunink 2000, 19.

³⁶ Gaborit-Chopin 1979, 235-236.

³⁷ In de dom van Trier trof men in het graf van de in 1078 overleden aartsbisschop Udo von Nellenburg een kleine zilveren kelk aan. In zijn arm hield de aartsbisschop een eenvoudige houten staf, cf. Persch 1997, 807-809. In het Simeonstift in Trier werden in het graf van aartsbisschop Poppo von Babenberg, die in 1047 overleed, een kleine gouden kelk en pateen gevonden, cf. Legner (red.) 1985, I, 455. In de abdij van St. Matthias kwamen in 1938 uit het graf van abt Reginard (1048-1061) een kleine zinken grafkelk, een stuk van een pateen en een houten kromstaf tevoorschijn met een vergulden knop met daaronder een gouden plaatje met inscriptie, cf. Ronig (red.) 1984, 95, nr. 22; Becker 1996, 62.

³⁸ In 989 kreeg bisschop Osdag van Hildesheim

een vergulde zilveren kelk van 9 cm hoog mee in het graf, alsook een zilveren pateen met een diameter van 7 cm, een ring en een staf, waarvan slechts de knop uit been bewaard bleef. In totaal zijn er in vijf bisschoppelijke graven in Hildesheimer dom mini-atuurkelken gevonden, waarvan de Osdag-kelk de oudste is, cf. Brandt & Eggebrecht (red.) 1993, II, 452-453.

³⁹ De pateen die in het graf van de 1053 gestorven bisschop Bernold van Utrecht werd gevonden had een diameter van 7,3 cm en de kelk was 7,8 cm hoog. De staf was helemaal vermolmd, wat er op zou kunnen wijzen dat deze van hout was, cf. Van Vlierden 1988, 57.

⁴⁰ In de dom van Osnabrück kwam uit één graf een grafkelk van 4,5 cm hoog tevoorschijn, uit een ander graf kwam een al even kleine pateen. Allebei de 11de-eeuwse objecten waren vervaardigd uit gedreven zilver, cf. Feldwisch-Drentrup & Jung

1980, 48.

⁴¹ In Bamberg vond men in het graf van de in 1047 gestorven paus Clemens een kleine grafkelk.

⁴² In de kerk in Hoei trof men in het in 1873 gevonden graf van bisschop Theoduin van Luik een zilveren grafkelk van 7,2 cm hoog aan en een pateen van 6 cm doorsnede met verguldsel aan de binnenzijde, cf. De Smidt 1956, 269.

⁴³ Het gaat hier om de grafkelk van bisschop Altwin uit de late 11de eeuw.

⁴⁴ Het betreft hier de verguld zilveren grafkelk van abt Roginhard (1076-1105), die 10,5 cm hoog is, cf. Wiczorek & Hinz 2000, cat. nr. 21.02.07 a.

⁴⁵ Weinfurter (red.) 1992, 336 cat. nr. 3.

⁴⁶ Hier werden in de abdij van Mont-Saint-Michel kleine loden grafkelken gevonden, uit de 12de en 13de eeuw, cf. Debaisieux & Chirol (red.) 1979, 254-255, cat. nrs. 22-283.

⁴⁷ Leclercq (red.) 1977, 206.

FIG. 16 Zilveren grafkelk (9 à 10 cm hoog) en -pateen (diameter 7,1 cm) van de in 1066 gestorven abt Folpertus van de St. Baafsabdij in Gent (© STAM Gent, Godshuizenlaan 2, 9000 Gent).

Silver funerary chalice (9 to 10 cm high) and paten (diameter 7,1 cm) belonging to Abbot Folpertus of the abbey of St. Bavo in Ghent, who died in 1066 (© STAM Gent, Godshuizenlaan 2, 9000 Gent).

meestal geen miniatuurobjecten, maar epitafen of waardigheids-tekenen van goedkope materialen⁴⁸.

In deze context is de houten kromstaf uit het graf van abt Reginard van St. Matthias in Trier van belang. Onder de vergulde knop zit namelijk een gouden plaatje met de inscriptie: *baculus reginardi abbatis*. Aangezien het niet erg waarschijnlijk is dat abt Reginard zijn naam zelf op zijn staf liet aanbrengen, kan dit naamplaatje op drie dingen wijzen. Ofwel was de staf een gift aan de abt, ofwel werd het naamplaatje pas na zijn overlijden aangebracht, ofwel werden staf en naamplaatje specifiek als grafgift vervaardigd. Gezien het goedkope materiaal van de staf (hout) en andere bijgiften (zink) lijkt dit laatste het meest waarschijnlijk.

Unieke voorbeelden van speciaal voor het graf vervaardigde waardigheidsteken zijn de loden kromstaven van twee 12de-eeuwse abten van de Normandische abdij van Mont-St.-Michel⁴⁹. Ook de beukenhouten kromstaf van aartsbisschop Hendrik I van Mainz (1142-1153) (fig. 17), die na zijn dood in de St. Alexanderkerk van Einbeck werd bijgezet en geïdentificeerd kon worden vanwege het meebegraven loden naamplaatje, werd waarschijnlijk specifiek als grafgift vervaardigd⁵⁰.

In het geval van de abtsstaf van Wibald is de voluut geheel verdwenen, waaruit zou kunnen worden opgemaakt dat deze

van hout was en dat ook dit object speciaal voor de begrafenis werd vervaardigd. Abt Wibald verkeerde immers in de hoogste kringen en was een naaste vertrouweling van koning Koenraad III. Het ligt niet voor de hand dat hij in het dagelijkse leven een kromstaf voerde met een houten voluut.

Dergelijke grafgiften en naamplaatjes dienden ter identificatie van de overledene, niet zozeer in het hiernamaals, waar de alwetende God toch al op de hoogte was, maar voor latere generaties. Het kwam namelijk regelmatig voor dat graven werden geopend of bij verbouwingen moesten worden verplaatst. Als iedere uiterlijke markering van een graf ontbrak, restte alleen het epitaaf ter identificatie⁵¹. Soms werd al bij de begrafenis rekening gehouden met de mogelijkheid dat een graf later geopend zou worden. Zo werd onmiddellijk na het overlijden van aartsbisschop Anno II van Keulen de tijdrovende canonisatieprocedure in gang gezet. In 1183, ruim een eeuw na zijn dood, werd Anno inderdaad heiligverklaard⁵². Toen pas konden de relieken uit het graf worden genomen en in een reliekschrijn bijgezet. Maar intussen was er onduidelijkheid ontstaan over de locatie van het graf⁵³. Het lichaam van de heilige kon uiteindelijk op basis van het loden epitaaf dat bij de begrafenis was meegegeven, geïdentificeerd worden⁵⁴.

⁴⁸ Zoepfl 1938, 352-353.

⁴⁹ Debaisieux & Chirol (red.) 1979, 97, cat. nr. 109, en 245, cat. nr. 271. In het graf van Martin de Furmendi, die tot zijn dood in 1191 abt was van de Mont-Saint-Michel, vond men in 1875 een kromstaf van lood met een loden grafplaatje dat de opgravers in staat stelde de abt te identificeren. Ook zijn voorganger Robert de Torigni kreeg een loden kromstaf mee in het graf.

⁵⁰ Kotzur (red.) 1988, 127-128, nr. 44.

⁵¹ Braun 1972, 72ff.; Elbern 1964, 46; Heyen 1972, 302; Von Euw 1985c; Ohler (1990) 1993, 140.

⁵² Schwarz 1957, 43-62.

⁵³ Verbeek 1965, 125.

⁵⁴ Vandaar dat er in veel graven epitafen zijn aangetroffen. Het meest spectaculaire voorbeeld is wel het grote loden grafkruis van Humbertus, die in 1086 bijgezet werd in de St.-Seraaskerk in Maastricht. Op het kruis staat een uitgebreide tekst waarin de verdiensten van de abt breed worden uitgemeten. Een kleiner loden kruis, met minder tekst, werd teruggevonden in het graf van proost Geldulfus (†1049) (Doppler 1903, 377-387). Hier zijn alleen de naam van de proost, zijn functie en sterfdag genoemd, wat ook meer gebruikelijk was. Behalve kruisvormige epitafen zijn er ronde

en rechthoekige exemplaren bekend. De ronde vorm kwam vooral in Keulen en omgeving voor (Ehrentraut 1952, 190-225). Naast loden epitafen zijn er stenen exemplaren gevonden, bijvoorbeeld in het graf van abdis Theophanu van Essen (†1056), in de voormalige St.-Baafsabdij in Gent en te Ronse (Zimmermann 1952, 226-227; De Smidt 1956, 251-27; Roosens & Mertens 1949, 333-399). In het grafveld van het atrium ten westen van de Pietersabdij in Gent is er bij recente opgravingen zelfs een dergelijke steen in het graf van een leek teruggevonden: Vulferus, die op 10 februari 1013 overleed (Laleman 2007, 12).

FIG. 17 In het graf van aartsbisschop Hendrik I van Mainz (1142-1153) werd een beukenhouten kromstaf gevonden (Einbeck, kerk van St. Alexander). © Klosterkammer Hannover.

In the grave of Archbishop Henry I of Mainz (1142-1153) a beech-wood crosier was found (Einbeck, church of St. Alexander). © Klosterkammer Hannover.

3.3 Eerbiedwaardige kromstaven

In een enkel geval, bijvoorbeeld wanneer een abt in een geur van heiligheid stierf, zal de abtsstaf niet aan diens opvolger zijn toegekomen, maar als relik in de schatkamer zijn beland. Een voorbeeld is de 12de-eeuwse abtsstaf van het klooster Engelberg (Kt. Unterwalden). Deze heeft een tamelijk eenvoudige curva en behoorde volgens de traditie toe aan de in 1131 gestorven abt Adelhelm. De kloosterkroniek meldt dat er voor 1729, toen een grote brand het klooster teisterde, een gebruik bestond de staf op de feestdag van de heilige, 25 februari, boven zijn graf te hangen en deze door het volk te laten kussen⁵⁵. In dit geval zijn abt en

FIG. 18 Kromstaf uit het nonnenklooster van Niedermünster in Regensburg. Het bovenste deel van deze staf, rond 1200 vervaardigd uit buffelhoorn, zou aan de heilige Erhard hebben toebehoord (Regensburg, Kath. Kirchenstiftung St. Ulrich / Niedermünster). Foto: Diözesanmuseum Regensburg / Fotostudio Zink © Dompfarrei St. Ulrich, Regensburg.

Crosier from the Niedermünster nunnery in Regensburg. The upper part of this staff dates from circa 1200 and was made of the horn of a buffalo. It is said to have belonged to St. Erhard (Regensburg, Catholic Church Foundation of St. Ulrich, Niedermünster). Foto: Diözesanmuseum Regensburg / Fotostudio Zink © Dompfarrei St. Ulrich, Regensburg.

staf contemporain en zou de abt de staf inderdaad kunnen hebben gevoerd, maar dat is lang niet altijd zo.

Niet gehinderd door enige kunsthistorische kennis werden veel eerbiedwaardige voorwerpen van hoge ouderdom, waarvan men de oorsprong niet meer kende, aan een heilige persoon gekoppeld, om diens cultus meer reliëf te geven. Dat geldt bijvoorbeeld voor een kromstaf uit het nonnenklooster van Niedermünster in Regensburg (fig. 18). Het bovenste deel van deze staf, rond 1200 vervaardigd uit buffelhoorn, werd toegeschreven aan de heilige Erhard, een Frankische rondtrekkende bisschop. Die kwam rond 680/690 in de omgeving van Regensburg terecht en stierf daar rond 700. Rond zijn graf in Niedermünster kwam al vroeg een cultus tot ontwikkeling. De inscriptie: *pars superior bacvli s. erhardi epi. ratisb.* is dan ook een toevoeging uit de 17de eeuw⁵⁶. Ook een staf uit de benedictijnenabdij in Metten, met een prachtige curva in walrus, werd pas naderhand aan een heilige gekoppeld, in dit geval aan de in de vroege 9de eeuw

⁵⁵ Reinle 1988, 175.

⁵⁶ Morsbach (red.) 1989, 64-68.

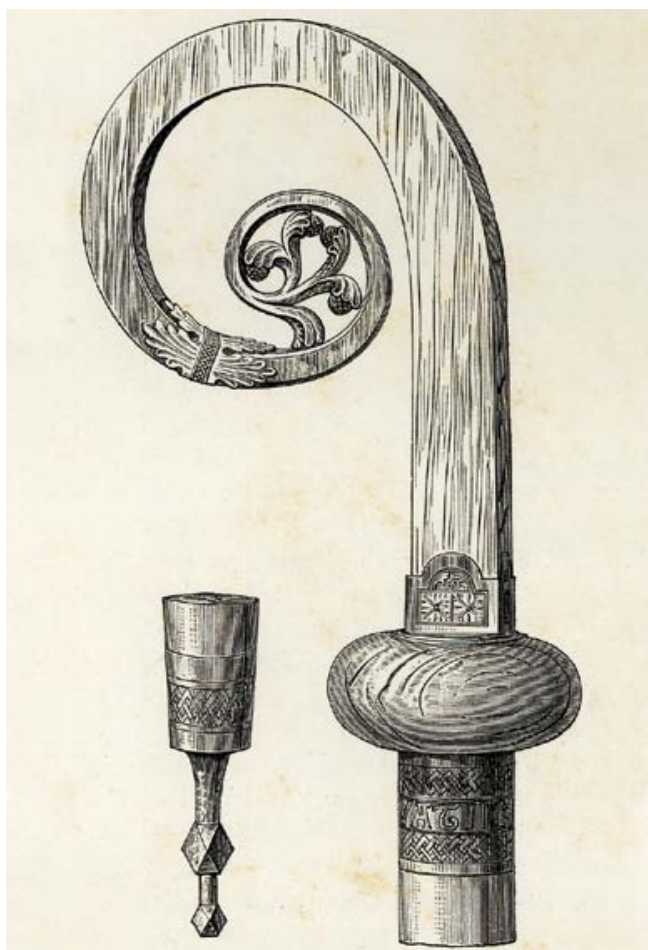

FIG. 19 Staf van St. Servaas, die zich nu in de schatkamer van de St.-Servaaskerk in Maastricht bevindt. Deze 12de-eeuwse staf werd in verband gebracht met St. Servaas, de patroonheilige van de kerk, die in de 6de eeuw zou hebben geleefd (uit: Bock & Willemsen 1872).

The crozier of St. Servatius, now in the treasury of St. Servatius' Church in Maastricht. This 12th-century crozier was ascribed to St. Servatius, the patron saint of the church, who lived in the 6th century (from: Bock & Willemsen 1872).

gestorven abt Utto, de eerste abt van het klooster. Dit gebeurde waarschijnlijk omdat men in de 13de eeuw verlegen zat om een relik uit de stichtingstijd van het klooster en graag de eigen zelfstandigheid ten opzichte van de bisschop wilde bewaren⁵⁷. En zo is het ook met de staf van St. Servaas in de schatkamer van de St.-Servaaskerk in Maastricht (fig. 19). Deze staf dateert uit de late 12de eeuw en had niets met Sint Servaas te maken, die immers in de 6de eeuw zou hebben geleefd. Toch werd deze staf al in de 14de eeuw met de heilige in verband gebracht. Tijdens het zevenjarige tonen van de relikken vanaf de dwerggalerij van de oostapsis liet men deze aan een samengestroomde menigte pelgrims op het Vrijthof zien⁵⁸. Een laatste voorbeeld van deze

FIG. 20 De kromstaf van St. Bernardus van Clairvaux. St. Bernardus zou deze staf in 1146 in Affligem hebben achtergelaten. Tegenwoordig is de staf ingepast in een weelderig barokexemplaar van zilver uit 1647-1648 (Dendermonde, kerkschat van de Petrus en Paulusabdij)(© Onroerend Erfgoed, foto Kris Vandevorst).

The crozier of St. Bernard of Clairvaux. St. Bernard is said to have presented this crozier to the abbey of Affligem. Today, the crozier has a Baroque casing of silver dating to 1647-1648 (Dendermonde, treasury of the abbey of SS. Peter and Paul)(© Onroerend Erfgoed, photo Kris Vandevorst).

praktijk om objecten naderhand met een heilige in verband te brengen is de vergulde roodkoperen kromstaf (eindigend in een monstertopje) van St. Bernardus van Clairvaux uit de abdij van Affligem. Bernardus zou de staf in 1146 in Affligem hebben achtergelaten. Tegenwoordig is de staf ingepast in een weelderig barokexemplaar van zilver uit 1647-1648 (fig. 20)⁵⁹.

⁵⁷ Morsbach (red.) 1989, 204-206.

⁵⁸ Koldewij 1993, 138-141.

⁵⁹ Watts 1924, 9; Weale 1864, plaat 42 nr. 1. Deze staf is gevat in een grote zilveren staf uit de barokperiode. Het object bevindt zich tegenwoordig in

de kerkschat van de abdij van Petrus en Paulus te Dendermonde, waarheen de monniken van Affligem in de 19de eeuw waren verhuisd. Met dank aan M. de Boodt voor het opsporen van de publicatie van Weale. Ook een eind 12de-begin 13de-eeuwse

kelk die zich nog altijd in Affligem bevindt, wordt met Bernardus in verband gebracht, maar gezien de datering is dit onmogelijk, cf. Vanwittenbergh & Decavele 1980-1981, 155-159; Didier & Toussaint (red.) 2003, 360-365.

Maar niet alle kromstaven van hoge ouderdom belandden in de schatkamer, hoe mooi of kostbaar ze ook waren. In de meeste gevallen ging de staf gewoon van abt op abt over, tot hij versleten of hopeloos verouderd was. Hij werd dan weggegooid of als grafstaf gebruikt. Aldus kwam de rond 1000 daterende staf van verguld gegoten zilver van abt Erkanbald van Fulda (997-1011)⁶⁰ uiteindelijk in het graf van bisschop Hendrik III van Hildesheim terecht, die in 1362 overleed⁶¹. Voor hij aan de grond werd toevertrouwd, was de staf dus bijna 400 jaar meegegaan. Ook de Franse bisschoppen Jean de Chanlay, bisschop van Le Mans, en Amoin de Mollain, bisschop van Luxeuil, kregen in 1291 en 1382 verouderde kromstaven mee in het graf⁶².

3.4 De herkomst van de Enaamse voluut

De Enaamse voluut werd gevonden in een verstoorde zone binnen het noordelijke nevenkoor van de abdijkerk. Door die verstorings is er helaas geen informatie over de concrete context van de vondst. Het lijkt evenwel aannemelijk dat de kromstaf als bijgift in het graf van een abt werd meegegeven, mogelijk zelfs in het nevenkoor waar de Enaamse voluut gevonden werd. In veel andere plaatsen werden abten immers ook in de noordelijke en zuidelijke nevenkapellen bijgezet. Dat was bijvoorbeeld het geval in de abdijkerk van St. Baafs in Gent waar vier van de vroege abten in de noordelijke transeptarm werden begraven, vóór het altaar dat gewijd was aan de ordestichter Benedictus van Nursia⁶³.

Maar hoe kwam de kromstaf uit het graf in de grond? Mogelijk gebeurde dat tijdens de troebelen in de 16de eeuw. De abdij ontsnapte in 1566 niet aan de Beeldenstorm. De toenmalige abt, Gabriël Bacqué, schreef hierover een verslag waarin hij meldt dat het volk verschrikkelijk tekeer ging in de kerk en zelfs de graven verstoorde. De Beeldenstormers vernielden de *“images et les ornements d’église; les autels furent profanés et abbatus, les statues du Christ et des Saints brisées, les croix jetées bas et mises en morceaux, les tombeaux violés et rien ne resta intact”*⁶⁴. Om alles te herstellen was veel geld nodig en het duurde dan ook geruime tijd voor de kerk weer enigszins op orde was. Maar in 1572 was het weer raak. Opnieuw kwam een woeste bende naar de abdij en sloeg alles – beelden, schilderijen, hoogaltaar, orgel en glasvensters – kort en klein. Het duurde drie jaar eer de zaak was hersteld en de kerk kon worden herwijd. Het zat de abdij echter niet mee. Eind 1577 richtten de Gentenaren de Calvinistische Republiek op, die zeven jaar stand zou houden. In februari 1578 werd Oudenaarde ingenomen, wat de monniken deed besluiten hun heil elders te gaan zoeken. Kort daarop gaven de schepenen van Gent de inwoners van de omliggende dorpen opdracht om op eigen kosten de abdij te ontmantelen en de bouwmaterialen in te zetten voor het fortificeren van Oudenaarde. In 1582, toen de opstandelingen eindelijk capituleerden, was er van de Enaamse abdij weinig meer over⁶⁵. Vloeren, hout, daktegels, alles was weg en de abdij leek wel een steengroeve⁶⁶. De voluut zal voor plundersaars geen waarde hebben gehad, noch als kunstobject, noch vanwege het materiaal. Het ivoor kon immers niet worden her-

gebruikt. Men zal het object naast zich hebben neergesmeten. Toen de abdij werd heropgebouwd en de grond met puin werd geëgaliseerd, zal de voluut in de puinlaag terechtgekomen zijn.

De Enaamse voluut lijkt, gezien de slijtage van de sculptuur op de uitstekende delen en de reparaties, geruime tijd te zijn meegegaan, tot in de 13de en mogelijk zelfs tot in de 14de eeuw. Voor de herkomst van de Enaamse staf zijn er dus verschillende mogelijkheden.

Het graf van abt Lambertus (abt van 1191-1196) werd gevonden in het kloosterpand aan de noordzijde van de kerk en kon worden geïdentificeerd vanwege een grafinschrift dat als volgt luidt: II. NON(AS). JAN(UARII). OBIIT. ABB(AS). LANTBERT(US) II (fig. 21)⁶⁷. In zijn tijd zal de staf nog wel in gebruik zijn geweest. Zijn opvolger Walter lag begraven in het kapittel en dus zal de voluut niet uit zijn graf zijn gekomen. Hendrik van Lanckvelt valt eveneens af, niet alleen omdat hij op hoge leeftijd aftrad en bij zijn overlijden geen abt meer was, maar omdat ook hij in 1250 voor het kapittel werd bijgezet. Zijn opvolger Arnold II werd in 1261 naast hem begraven. Hij werd opgevolgd door Boudewijn van Audenhove, die de abdijgebouwen vergrootte en daarmee ook de schulden van de abdij. Vandaar dat hij nogal wat weerstand opriep bij de monniken. Toch trad hij niet af. Na zijn dood werd hij voor het altaar van St. Johannes de Doper in de kerk begraven. Afhankelijk

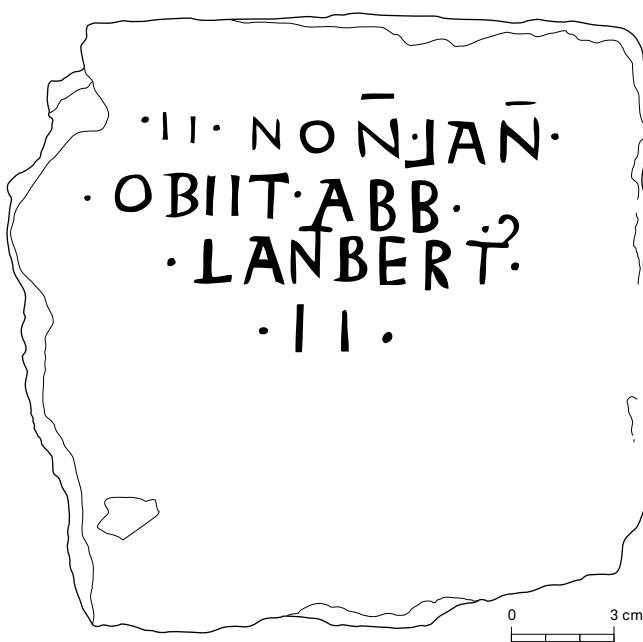

FIG. 21 Epitaaf uit het graf van abt Lambertus (abt van 1191-1196), gevonden in het kloosterpand in Ename.
Epitaph from the grave of Abbot Lambert (abbot from 1191 to 1196), found in the Ename cloisters.

⁶⁰ Deze toeschrijving is overigens onzeker, want de inscriptie op de ring onder de knop is beschadigd door twee boorgaten. Hij is dan ook op verschillende wijzen ontcijferd, namelijk als: *“Eranbaldus presbyter”* en als *“Erkanbaldus abbas”*. Deze laatste was abt van Fulda van 996 tot 1011. In 1011 werd hij

tot aartsbisschop van Mainz gewijd.

⁶¹ Brandt & Eggebrecht (red.) 1993, II, 494-496, cat. Nr. VII-30.

⁶² Gaborit-Chopin 2005, 14. Deze staven van Limoges email zijn nu in het Louvre, Parijs.

⁶³ De Smidt 1956, 251-271.

⁶⁴ Beaucarne 1893-1895, 87; Berings 1989, 149.

⁶⁵ Berings 1989, 149-151.

⁶⁶ Callebaut et al. 1988, 25; Berings 1989, 151-164.

⁶⁷ Callebaut 1985, 89-94; Callebaut 1986, 95-104.

van waar dit altaar zich bevond, zou dit een eerste mogelijkheid kunnen zijn voor het graf dat de abtsstaf herbergde. Omdat de voluut, getuige de verwerking en reparaties, lange tijd is meegegaan lijkt een bijzetting in zijn graf echter aan de vroege kant. Boudewijn werd in 1273 opgevolgd door Gerard van Strijen, die in het begin een goede abt lijkt te zijn geweest, maar in zijn latere jaren zijn eigen familie bevoordeelde. Ook zong hij aan tafel graag vrolijke liedjes. In 1292 werd hij bijgezet in een prachtige graftombe in de St.-Livinuskapel die hij zelf met veel kosten had laten oprichten. Deze bevond zich vlak achter de abdijkerk van Sint-Salvator, ten noordoosten van het oostelijke koor⁶⁸. Uit het graf van de volgende abt, Jan van Bergen, zal de staf niet afkomstig zijn omdat hij in 1300 moest aftreden en zeker geen kromstaf in het graf meekreeg. Over de laatste rustplaats van de volgende drie abten is niets bekend. Het gaat hier om Egidius van Schenkelbeke genaamd Haec, die de abdij op de rand van de afgrond bracht. Vervolgens om Giselbert III de Jonghe, die door zijn monniken mishandeld werd en onder wiens bewind het zo mogelijk nog slechter ging met de abdij dan onder dat van zijn voorganger en ten slotte om Jan genaamd Buc, onder wiens leiding het herstel werd ingezet. Jan Buc vermeerderde de inkomsten van de abdij en liet de kloostergebouwen en boerderijen herstellen⁶⁹. Van abt Jan Yserman weten we dat hij in 1390 in het midden van het hoogkoor te ruste werd gelegd in een gebeeldhouwde sarcofaag. Zijn opvolger Gerard Ghuijsen werd drie jaar later voor de deur van het hoogkoor bijgezet. Tegen 1400 zal de romaanse abtsstaf waarschijnlijk echter allang vervangen zijn door een modieuzer exemplaar en daarom heeft het geen zin in te gaan op de situering van de latere abtengraven⁷⁰.

Bovenstaande gegevens leveren te weinig aanknopingspunten om te bepalen uit welk graf de Enaamse voluut afkomstig kan zijn geweest. Het meegeven in het graf van de oude kromstaf impliceert echter dat er destijds een nieuwer exemplaar was dat als gezagssymbool dienstdeed. Omdat dit doorgaans kostbare objecten waren, ligt het voor de hand te veronderstellen dat de oude staf pas werd afgeschaft in een periode van economische voorspoed, die de vervanging financieel mogelijk maakte. Dat reduceert het aantal kandidaten aanzienlijk, alleen Jan Buc, Jan Yserman en Gerard Ghuijsen lijken bijgevolg in aanmerking te komen.

4 Over de vormontwikkeling van kromstaven

4.1 De vroegste kromstaven

De vroegste vorm van de kromstaf is vooral bekend uit afbeeldingen in manuscripten en op zegels. Gelukkig kunnen daar nog twee echte kromstaven tegenover worden gesteld: de staf van de heilige Germanus, de eerste abt van het klooster Moutier-Grandval, in het Musée Jurassien in het Zwitserse Delsberg (Délemont), en de staf van de als heilige vereerde abdis Austraberta in de kerk van St. Saulve in Montreuil-sur-Mer (fig. 22)⁷¹. Deze hebben de vorm van een wandelstok met een gekromde bovenkant, een vorm die standhield tot in de 11de eeuw.

Als kromstaven van rond 1000 gelden de met goud beslagen eikenhouten abdisstaf in Quedlinburg⁷², de staf van bisschop Bernward van Hildesheim⁷³ en de zogenaamde Wolfgangstaf uit de St. Emmeram in Regensburg die vervaardigd is van zwarte buffelhoorn⁷⁴. Wellicht hoort de ivoren staf van heilige Machutus in de schatkamer van de Brugse St. Salvatoriekathedraal eveneens in dit rijtje thuis. Volgens de overlevering schonk de in ballingschap levende Angelsaksische prinses Gunildis († 1087) deze staf aan de Brugse Sint-Donaaskerk (fig. 23). Deze vroege staven hebben, voor zover ze nog compleet zijn, een eenvoudige haakvorm die vanuit een vierkante voet eindigt in een punt.

In de 10de eeuw gingen wandelstaf, herderstaf en ambtelijke scepter een fusie aan. Het eerste voorbeeld hiervan is een ongewoon rijk versierde ivoren kromstaf uit het graf van aartsbischop Adalbero van Reims (969-989) (fig. 24). Ooit was dit object een lust voor het oog, maar helaas rest ons alleen het onderste deel, de steel van de voluut met de knop⁷⁵. Ook de rond 1000 daterende zilveren kromstaf van abt Erkanbald (Dommuseum Hildesheim) heeft een knop (fig. 25)⁷⁶. De toevoeging van de knop, een element dat aan de scepter was ontleend, wijst op het toenemende belang van de kromstaf als machtsattribuut. Vandaar dat deze ook van steeds kostbaarder materialen werd gemaakt⁷⁷. In plaats van hout raakten ivoor (olifant of walrus), been (verguld en geëmailleerd) en metaal (zilver, koper) in zwang. Ivoor van walrus of olifant was vooral geliefd voor de knop en kromming van abten- en bisschopsstaven⁷⁸. Honorius van Autun schrijft rond 1120 in zijn *Gemma animae* dat de bisschoppelijke kromstaf doorgaans werd vervaardigd uit 'osse', uit dierlijk bot dus, zoals

⁶⁸ Zie voor de ligging van de St. Livinuskapel: De Groote & Lemay 1994, 405-407.

⁶⁹ Milis 1977, 33-34.

⁷⁰ Gegevens ontleend aan Milis 1977, 31-35.

⁷¹ Germanus werd rond 675-677 gedood door hertog Aldarich en werd sindsdien als martelaar vereerd. Zijn staf is 119,5 cm lang. Hij werd kort na de dood van de martelaar met zilverbeslag, verguldsel, filigraan en rood en blauw email versierd (Reinle 1988, 174-175). Ook de staf in Montreuil-sur-Mer wordt door sommigen in de 7de eeuw gedateerd. Als relikwiewaard werd deze eenvoudige staf rond het jaar 1000 met goud en edelstenen bekleed (Taralon (intr.) 1965, nr. 47, afbeelding 44; Heslop 1994, 37).

⁷² Deze staf wordt ook wel de staf van St. Servatius genoemd, cf. Koldewij 1993, 142-144.

⁷³ Deze ivoren curva werd tot 1825 in de door

Bernward gestichte benedictijnenabdij van St. Michael in Hildesheim bewaard en bevindt zich nu in het Dom- und Diözesanmuseum van Hildesheim. Het helaas sterk bijgesneden object is 32 cm hoog. In 1492 maakte de goudsmid Wilhelm Saltjenhusen een nieuw omhulsel voor de curva, die zwaar beschadigd was, cf. Brandt & Eggebrecht (red.) 1993, II, 454-455.

⁷⁴ De curva is bevestigd op een vermoedelijk 13de-eeuwse staf en het geheel werd in de 15de eeuw van verguld zilver en koperbeslag voorzien en met gekleurde stenen en glas uitgemonteerd. Helaas werd deze uitmontering in 1945 door Amerikaanse soldaten geplunderd en moest een en ander daardoor in 1965 door kopieën worden vervangen. De staf is nu in het St. Ulrichmuseum in Regensburg, cf. Luckhardt & Niehoff (red.) 1995, 329 cat. nr. 162.

⁷⁵ Gaborit-Chopin 1978, 195-196 cat nr. 89; Brandt & Eggebrecht (red.) 1993, II, 303-304. Nog sterker verweerd was de kromstaf uit het graf van bisschop Gervasius († 1067).

⁷⁶ Echinger 1988, 128. Vogtherr 2005, 89 meent abusievelijk dat de knop pas in de 11de werd geïntroduceerd en bracht de opkomst van dit onderdeel in relatie met de kerkhervormingen van de 11de eeuw, "Parallel zum Ausbau des Bischofsamtes in der Kirche im Rahmen der Kirchenreform des 11. Jahrhunderts, werden die Aufgaben dieses Amtes nochmals geistlich überhöht und wird dieser Überhöhung nun auch offen sichtbar Ausdruck verliehen". Aangezien de knop ouder is dan hij veronderstelde is een dergelijk verband niet aannemelijk.

⁷⁷ Braun 1941, 794 en 796.

⁷⁸ Braun 1941, 795-796.

FIG. 22 Staf van de als heilige vereerde abdis Austraberta (Montreuil-sur-Mer, schatkamer van de kerk van St. Saulve). © Jean-Michel Graillot/musée Rodière de Montreuil-sur-Mer.
Staff of Abbess Austraberta, who was venerated as a saint (Montreuil-sur-Mer, treasury of the church of St. Saulve). © Jean-Michel Graillot/musée Rodière de Montreuil-sur-Mer.

been, walrus of ivoor,⁷⁹ en dat zegt ook Sicard van Cremona († 1125)⁸⁰. Allebei voegen ze eraan toe dat de staf zelf gewoonlijk van hout was, wat tot in de 14de eeuw standaard zou zijn⁸¹. Volgens Honorius van Autun stond de hardheid van het been symbool voor de kracht van de wet, het zachte hout van de staf voor

de mildheid van het evangelie en de knop was als een gem, een kleinood, en daarom vergelijkbaar met de goddelijke natuur van Christus⁸². De in 1129 gestorven Rupertus van Deutz schreef dat de bisschoppen in zijn tijd kromstaven begonnen te voeren met glanzende ivoren knoppen versierd met goud- en zilverbeslag⁸³.

FIG. 23 Staf van de heilige Machutus in de schatkamer van de St.-Savatorkathedraal in Brugge. © KIK-IRPA, Brussel.
Staff of St. Machutus in the treasury of the cathedral of St. Saviour in Bruges. © KIK-IRPA, Brussel.

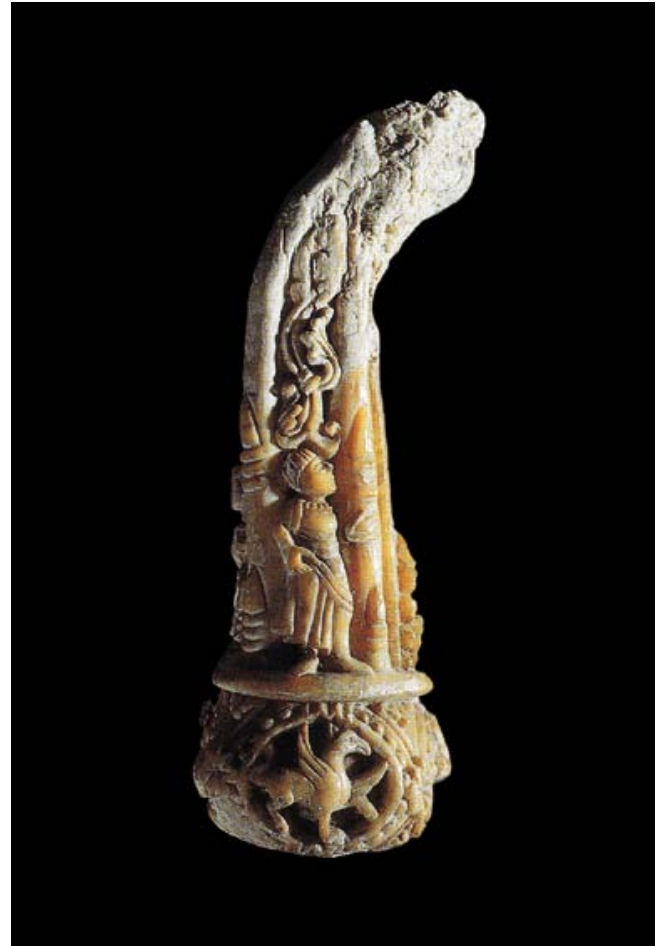

FIG. 24 Ivoeren kromstaf uit het graf van aartsbisschop Adalbero van Reims (969-989) (Reims, Archevêché de Reims, Paroisse de la Cathédrale). De nodus is versierd met door parelbanden omlijnde medaillons met daarin griffioenen en vogels. Daarboven krijgt de steel van de krul een vierkante doorsnede met zwaar aangezette randen langs de hoeken. In de tussenliggende velden is steeds een staande figuur weergegeven met bladwerk erboven.
Ivory crosier from the grave of Archbishop Adalbero of Reims (969-989) (Reims, Archevêché de Reims, Paroisse de la Cathédrale). The knob is decorated with roundels framed by pearl bands that contain griffins and birds. Above the knob, the stem of the crosier takes on a square section with heavily-decorated angles. In between, each field is decorated with a standing figure topped by foliage.

⁷⁹ Migne PL 172, 610 (Liber I, cap. 217-219).

⁸⁰ Migne PL 213, 80; Braun 1941, 795.

⁸¹ Braun 1941, 797.

⁸² Von Bányi-Oberschall 1958, 24; Morsbach

(red.) 1989, 204-206.

⁸³ Legner (red.) 1975, 172.

FIG. 25 Zeer rijk versierde kromstaf van abt Erkanbald, van rond het jaar 1000. Hij verbeeldt de zondeval (Hildesheim, Dom-museum). © Bildarchiv Foto Marburg, Engelhardt Lutz.
The highly-ornamented crosier of Abbot Erkenbald of circa 1000 showing the Fall (Hildesheim, Cathedral Museum). © Bildarchiv Foto Marburg, Engelhardt Lutz.

Het gemakkelijk te bewerken ivoor was afkomstig van de Afrikaanse olifant en gold al in de Oudheid als een prestigieus en kostbaar materiaal, dat evenals goud, koper en porfier een rol speelde in het keizerlijk vertoon van macht en rijkdom. Het kon prachtig worden gepolijst en had een rijk patina. Hoewel ivooren werden gepolychromeerd en met goud verrijkt, betrof dat daarom nooit het hele voorwerp. De romige ivoorkleur bleef altijd zichtbaar. In de Oudheid werd ivoor via Alexandrië naar Europa gebracht, een toevvoeroute die verdween door de toenemende Arabische invloed rond het Middellandse Zeegebied. Daardoor werd het materiaal in het Westen zeldzamer en dus begeerlijker. In de 8ste en 9de eeuw dook ivoor weer op, in heel kleine hoeveelheden, vooral in de omgeving van de Karolingische heersers.

Zelfs daar had men moeite ivoor te bemachtigen, getuige het hergebruik van antieke stukken. Na de dood van Karel de Grote nam dit hergebruik van antieke stukken alleen maar toe⁸⁴. Vandaar dat men in sommige streken – Engeland, Scandinavië, het gebied van de benedenloop van de Maas en noordwest Frankrijk – in de periode voor 1100 overging op walrusivoor. In Keulen deed men dat in de 12de eeuw nog steeds⁸⁵. Alleen in sommige Lotharingse ateliers en in de omgeving van de Ottoonse heersers kon men in de 10de en 11de eeuw beschikken over antiek ivoor⁸⁶. Grosso modo is het echter zo dat ivoor pas in de hoge middeleeuwen weer algemeen beschikbaar was. Het materiaal bereikte het westen toen via de Italiaanse havens in het Middellandse Zeegebied⁸⁷.

⁸⁴ Gaborit-Chopin 1978, 13.

⁸⁵ Beckwith 1972, 116.

⁸⁶ Gaborit-Chopin 1978, 14.

⁸⁷ Herzog & Röss 1958, 1307-1362.

4.2 De tweezijdig versierde Tau-staf

Naast de gewone kromstaf is er de Tau-staf, een staf met een bekroning in T-vorm en doorgaans naar beneden toe gebogen uiteinden. Deze komt vooral voor in Engeland en Normandië en is, anders dan de Enaamse voluut, van walrusivoor. Ze is evenwel van belang, omdat ze voorzien is van een tweezijdige versiering. Een vroeg voorbeeld is de staf van St. Heribert in de schatkamer van de Keulse dom, uit de eerste helft van de 11de eeuw. Aan de ene kant ziet men de Kruisiging van Christus, geflankeerd door Johannes en Maria, en de zon en de maan aan de uiteinden van de kruisarmen. Boven Christus' hoofd prijkt de hand van God (fig. 26). De andere kant toont twee vliegende engelen die een

FIG. 26 Taustaf van St. Heribert. De Tau is aan de staf bevestigd met een zilveren huls waarop de drie Maria's bij het graf van Christus zijn afgebeeld, en Christus die Adam en Eva uit de hel haalt. De greep is aan beide zijden versierd. Op het middendeel van een van de zijden zien we de Kruisiging van Christus met Johannes en Maria aan weerszijden, en de zon en de maan aan de uiteinden van de kruisarmen. Boven Christus' hoofd verschijnt de hand van God (Keulen, Domschatz).

The Tau-crozier of St. Heribert. The Tau is fixed to the staff by a silver fitting portraying the Three Maries at Christ's Tomb and Christ rescuing Adam and Eve from Hell. The Tau-grip is decorated on both sides. The central part of one of the sides shows the Crucifixion, with John and Mary in attendance and the Sun and Moon above the cross arms. The hand of God appears above Christ's head (Cologne, Cathedral Treasury).

mandorla ophouden met daarin een figuur van Christus in Majesteit (fig. 27). De uiteinden van het heft zijn versierd met leeuwenkoppen die hun muilen ver hebben opengesperd en waarvan de tanden goed zichtbaar zijn⁸⁸. Van circa 1050 of later is een Taustaf uit Jumièges, die zich nu in het Musée Départemental des Antiquités in Rouen bevindt. Deze heeft aan de ene kant een figuur met een kromstaf en boek en aan de andere kant een zeemeerminachtige figuur geflankeerd door een draak en basilisk⁸⁹. Een vroeg 12de-eeuws exemplaar in het British Museum in Londen, waarvan alleen het middenstuk bewaard is, toont aan beide zijden de half-figuur van een zegenende engel⁹⁰. Relevant voor Enaam is een Taustaf van circa 1140-1150 in het Victoria & Albert Museum in Londen (fig. 28) met op de ene zijde de half-figuur van de zegenende Christus, en op de andere kant Maria met het kind. Aan de Christuszijde zijn op de uiteinden van de staf St. Michael met de draak en een man die strijd levert met een draak uitgebeeld. De draak is als een voluut gebogen. Aan de Mariazijde zijn twee mannen die vechten met draken, die ook weer als voluten zijn vormgegeven, met hun koppen als beëindiging⁹¹.

FIG. 27 De andere zijde toont twee vliegende engelen die een mandorla ophouden met daarin een figuur van Christus in Majesteit. De uiteinden van het heft hebben de vorm van een leeuwenkop met zijn bek wijd opengesperd en de tanden goed zichtbaar (Keulen, Domschatz).
The other side depicts two flying angels holding up a mandorla containing the figure of Christ in Majesty. The outer ends of the grip are formed like lion's heads, with their mouths wide-open and their teeth showing (Cologne, Cathedral Treasury).

⁸⁸ Zarnecki *et al.* (red.) 1984, 213 nr. 179.

⁸⁹ Debaisieux & Chirol (red.) 1979, 241-243, cat. nr. 269; Zarnecki *et al.* (red.) 1984, 214, cat. nr. 181.

⁹⁰ Zarnecki *et al.* (red.) 1984, 219, cat. nr. 194.

⁹¹ Beckwith 1974, 78-79 nr. 51; Zarnecki *et al.* (red.) 1984, 223 nr. 205. Volgens een oude bron zou deze Taustaf uit de schatkamer van de Luikse kathedraal afkomstig zijn, maar aangezien het stuk

zich in 1715 al in de collectie van baron de Crassier bevond is deze herkomst problematisch, aangezien de kerkchat van de kathedraal pas in 1794-1795 werd verkocht.

FIG. 28 Dubbelzijdige Taustaf van circa 1140-1150 met op het centrale deel aan de ene kant de half-figuur van de zegnende Christus, aan de andere kant Maria met het kind. Aan de Christuszijde zijn op de uiteinden van de staf St. Michael met de draak en een man die strijd levert met een draak verbeeld. De draak is als een voluut gebogen. Aan de Maria-zijde staan twee mannen die vechten met draken, die ook weer als voluten zijn vormgegeven, met hun koppen als beëindiging (Londen, Victoria en Albert Museum). © Victoria and Albert Museum, London.

Two-sided Tau-staff of circa 1140-1150 showing a depiction of the half-figure of Christ blessing on one side and the figure of Mary and the Christ child on the other. On the ends of the Christ-side of the grip there are depictions of St. Michael fighting the dragon and a man fighting a dragon curved like a volute. On the other side the ends show men fighting dragons curved like volutes (London, Victoria and Albert Museum). © Victoria and Albert Museum, London.

4.3 De voluut eindigend in een dierenkop

Von Bány-Oberschall schreef in 1958 dat de trend om de voluut van de kromstaf te laten eindigen in een dieren-, slangen- of vogelkop met opengesperde muil in het midden van de 11de eeuw begon, maar eerder al voorkwam op Ierse wandelstaven. In haar optiek was het motief afgeleid uit de Ierse kunst. Latere auteurs onderschrijven deze vroege datering van het motief echter niet. Plotzek bestempelde het drakenkopje aan het uiteinde van de enkelvoudige voluut van de Anno-staf (fig. 29), dat als het best bekende 11de-eeuwse voorbeeld gold, op goede gronden zelfs als een toevoeging uit de late 12de eeuw, uit de tijd rond 1183 toen het lichaam van Anno in een reliekschrijn werd bijgezet⁹². Ook Gaborit-Chopin plaatst het motief niet vóór 1100⁹³. Het voorkomen van het drakenkopje maakt het dus onwaarschijnlijk dat de Enaamse kromstaf van vóór 1100 dateert.

De slangenstaf bleef overigens lang populair. Vooral in de emailleerateliers van Limoges zijn zeer fraaie kromstaven vervaardigd met een beestekop aan het uiteinde van de voluut. Ook een blad of kruis kwam voor als beëindiging⁹⁴.

4.4 Middeleeuwse massaproducten

Veel 12de- en 13de-eeuwse kromstaven zijn uit het Middellandse zeegebied aangevoerd, waar ze 'en masse' werden geproduceerd⁹⁵. Doorgaans zijn ze versierd met het Lam Gods, al komen ook andere dieren voor: gazellen, valken en dergelijke⁹⁶. Deze dieren, en ook de manier waarop ze zijn vormgegeven, suggereren dat ze weliswaar in een christelijke omgeving tot stand kwamen, maar door Arabische handwerkslieden werden gemaakt. Vandaar dat men de productieateliers doorgaans in Sicilië plaatst, en in Palermo in het bijzonder⁹⁷. Oorspronkelijk waren deze Siciliaanse kromstaven beschilderd, maar van die polychromie is slechts zelden iets bewaard. In België vinden we verscheidene kromstaven van dit type, zoals de zogenaamde staf van St. Hubert in de kerkschat van Saint-Hubert (fig. 30)⁹⁸. Een ander voorbeeld is de 12de- of vroeg-13de-eeuwse kromstaf in de kerkschat van de Soeurs-de-Notre-Dame in Namen, die zou hebben toebehoord aan Jacques de Vitry. Dit was een wel-doener van het klooster die in 1216 tot bisschop van Acco in Palestina werd benoemd (fig. 31) en bij deze gelegenheid de staf zou hebben gekregen. De ivoren voluut van deze staf eindigt vrij

⁹² Legner (red.) 1975, 172.

⁹³ Gaborit-Chopin 2005, 145.

⁹⁴ Von Bány-Oberschall 1958, 19-23.

⁹⁵ Cott 1939, 20-24 en platen 60-67 geeft een overzicht van alle op dat moment bekende voorbeelden van siculo-arabische kromstaven (de Hildesheimse staf is nr. 158); Brandt 2001, 182-183;

Gaborit-Chopin 2005, 152-153.

⁹⁶ Braun 1941, 801.

⁹⁷ Ook Zuid-Italië komt in aanmerking als plaats van vervaardiging van sommige curva's (Egger & Egger 1979, 17). Misschien is dat wel zo. Het is natuurlijk goed mogelijk dat men elders inderdaad de uit Sicilië afkomstige exemplaren nabootste.

Anderzijds is het zo dat de decoratie van de onderhavige curva's nogal eenvormig is, wat eerder lijkt te wijzen op één productiecentrum en niet zozeer op een groot gebied van vervaardiging. Dat zou toch veel meer variatie hebben opgeleverd.

⁹⁸ Von Euv 1985b, 452-453 cat. nr. C 30; Cott 1939, nr. 153.

FIG. 29 De voluut van de Annostaf heeft een dierkopje als beëindiging (Siegburg, St. Servatius).
The volute of the crozier of St. Anno has an animal-headed termination (Siegburg, St. Servatius).

FIG. 30 De zogenaamde kromstaf van St. Hubert is een typisch voorbeeld van import uit Zuid-Italië uit de late 12de of 13de eeuw (St. Hubert, kerkschat). © KIK-IRPA, Brussel.
The so-called crozier of St. Hubert is a typical south-Italian import dating to the late 12th or 13th century (St. Hubert, treasury). © KIK-IRPA, Brussel.

hoog in een drakenkop met opengesperde muil met tegenover hem het Lam Gods dat een kruisstaf draagt, als teken van zijn overwinning op het kwaad⁹⁹.

Ook de geëmailleerde kromstaven uit Limoges werden massaal geproduceerd, zo blijkt wel uit de aantallen. Vandaag de dag zijn er nog zo'n 200 in Limoges vervaardigde 12de- en 13de-eeuwse kromstaven, die een beperkt aantal onderwerpen tonen¹⁰⁰.

De voorstelling van St. Michael en de draak was, getuige de 46 resterende exemplaren, wel de meest populaire. Slechts een enkele staf lijkt speciaal voor een bepaalde kerk te zijn gemaakt. Vanwege de eenvormigheid die de Limogesstaven kenmerkt, is zelfs gesuggereerd dat sommige exemplaren speciaal werden vervaardigd om in het graf te worden meegegeven¹⁰¹.

FIG. 31 12de- of vroeg-13de-eeuwse kromstaf van Jacques de Vitry, die in 1216 tot bisschop werd benoemd (Namur, Musée provincial des Arts anciens du Namurois-Trésor d'Oignies (TreM.a). Collection Fondation Roi Baudouin. Dépôt à la Société archéologique de Namur, inv. TO 30) © SPW/G. FOCANT.

12th- or early 13th-century crosier of Jacques de Vitry, who was appointed bishop in 1216 (Namur, Musée provincial des Arts anciens du Namurois-Trésor d'Oignies (TreM.a). Collection Fondation Roi Baudouin. Dépôt à la Société archéologique de Namur, inv. TO 30) © SPW/G. FOCANT.

⁹⁹ Reusens 1871, 442; Cott 1939, nr. 165; Didier & Toussaint (red.) 2003, 278-279, cat. nr. 30.

¹⁰⁰ Braun 1941, 801-802.

¹⁰¹ Watts 1924, 13. Een inventaris uit Westminster

Abbey van 1388 noemt een staf "*operis curiosi continens in curvitate deaurata assumptionem beate virginis et ymagines Sanctorum Johannis evangeliste et beati regis Edwardi*". Een tweede staf was versierd

"*cum ymaginibus ontronizatis Sanctorum Petri et Edwardi*", cf. Wickham Legg 1890, 195.

4.5 Kromstaven uit de Anglo-Normandische wereld

In vergelijking met de tot nu toe behandelde kromstaven zijn de Anglo-Normandische exemplaren uitbundiger gedecoreerd. Het gaat hier dan ook niet om import maar om inheems vervaardigde voluten van walrus of verguld koper. Deze laatste hebben doorgaans een voluut die uitloopt in bladwerk dat de hele binnenzijde van de voluut vult¹⁰². Als vergelijkingsmateriaal voor de Enaamse staf zijn vooral de exemplaren van walrusivoor van belang omdat ze, evenals de Tau-staven, tweezijdig versierd zijn.

FIG. 32 De zogenaamde 'St John of Beverley crozier' heeft een tweezijdige decoratie. Op deze zijde zien we de in 721 gestorven St. John van Beverley, die een stomme jongeling geneest in het bijzijn van een getuige (© Limerick, Hunt Museum).

The so-called St. John of Beverley crozier is decorated on two sides. On this side we see St. John of Beverley, who died in 721, healing a dumb boy in the presence of a witness (© Limerick, Hunt Museum).

De zogenaamde 'St John of Beverley crozier' in het Hunt Museum in Limerick (Ierland) dateert uit de tweede helft van de 11de eeuw (fig. 32-33)¹⁰³. Op de ene zijde geneest St. John van Beverley († 721) een stomme jongeling in het bijzijn van een getuige. Op de andere zijde laat de heilige Petrus in het bijzijn van Johannes de Evangelist een lamme man in de tempel weer lopen. Al deze figuren staan op de kromming van de voluut die eindigt in de kop van een bladspuwende draak die het oppervlak van voluut en steel bedekt met prachtige omkrullende bladranken waarin zich allerlei dieren ophouden. De figuren zijn door inscripties geïdentificeerd als personages uit Beda's *Historia*

FIG. 33 De 'St John of Beverley crozier'. De andere zijde toont de heilige Petrus die in het bijzijn van Johannes de Evangelist de lamme man in de tempel geneest (© Limerick, Hunt Museum).

The St. John of Beverley crozier. This side shows St. Peter in the Temple, healing a lame man in the presence of St. Paul (© Limerick, Hunt Museum).

¹⁰² Zarnecki *et al.* (red.) 1984, 257-260 en 269-270: metalen kromstaven. Cat. nr. 269 werd overigens gevonden in St. Amand in Normandië en is nu in het Musée départemental des Antiquités in Rouen. Verondersteld wordt dat het hier om

Engels werk gaat. Iets dergelijks kwam ook voor in Normandië. Een verguld koperen kromstaf in het Louvre heeft een voluut die eindigt in een draaknekop die een vijfdelige palmet voortbrengt. De curva komt voort uit de bek van een draak die aan de knop

ontspringt, cf. Gaborit-Chopin 2005, 147-148.

¹⁰³ Beckwith 1974, 48-49, cat. nr. 28; Zarnecki *et al.* (red.) 1984, 214, cat. nr. 183.

ecclesiastica gentis Anglorum, waarin Beda een door St. John van Beverley verricht wonder uit 685 vergelijkt met een mirakel van Petrus en Johannes in de Tempel (Handelingen 3,5)¹⁰⁴. Degene die deze staf droeg, profileerde zich dus als een opvolger van de apostelen en heiligen.

Op een kromstaf in het Musée national du Moyen Âge in Parijs¹⁰⁵, die uit de eerste helft van de 12de eeuw dateert, vormen knop en voluut één geheel (fig. 34-35). De voluut eindigt in een opengesperde drakenkop met ingelegde zwarte oogjes. Uit de bek van de draak ontspruit een bladrank die rond het binnenveld van de voluut cirkelt. Aan een zijde staat op de dierenkop een

vogel afgebeeld, aan de andere een leeuw. In het omkrullende bladwerk van de knop zijn verstrengelde dieren te zien; aan de kant van de leeuw is dat een vogel, aan de kant van de vogel een leeuw. Vermoed wordt dat het hier Engels werk betreft¹⁰⁶. Een tweede voluut van dit type bevindt zich in Florence (fig. 36)¹⁰⁷ en wordt rond 1150 gedateerd. Deze voluut heeft een driedubbele krul in de vorm van een bladrank eindigend in een vrucht. Verstrengeld in het bladwerk is aan beide zijden een naakte, voortstappende figuur te zien. De een heeft zijn linker, de ander zijn rechterarm om de voluutstengel geslagen en probeert een tros druiven te grijpen¹⁰⁸.

FIG. 34 Dubbelzijdig versierde curva in de vorm van een omgekrulde draak met aan de ene zijde een vogel, Engeland circa 1130-1150 (Parijs, Musée national du Moyen Âge). © RMN-GP / Jean-Gilles Berizzi.

Crosier in the form of a curved dragon with decoration on both sides. The side shown depicts a bird. England, circa 1130-1150 (Paris, Musée national du Moyen Âge). © RMN-GP / Jean-Gilles Berizzi.

FIG. 35 Dubbelzijdig versierde curva in de vorm van een omgekrulde draak met aan de andere zijde een leeuw, Engeland circa 1130-1150 (Parijs, Musée national du Moyen Âge). © RMN-GP / Jean-Gilles Berizzi.

Crosier in the form of a curved dragon with decoration on both sides. The side shown depicts a lion. England, circa 1130-1150 (Paris, Musée national du Moyen Âge). © RMN-GP / Jean-Gilles Berizzi.

¹⁰⁴ Beckwith 1974, 48-49, cat. nr. 28.

¹⁰⁵ Inv. nr. 13066.

¹⁰⁶ Beckwith 1974, 82-83, cat. nr. 53; Zarnecki et

al. (red.) 1984, 222 cat. nr. 201.

¹⁰⁷ Florence, Museo Nazionale di Bargello, Car-

rand nr. 45.

¹⁰⁸ Beckwith 1974, 84-85, cat. nr. 54.

FIG. 36 Dubbelzijdige curva met een spiraalrank waarin zich aan beide zijden een naakt mannetje voortbeweegt. Winchester, circa 1150 (Florence, Museo Nazionale del Bargello, Carrand 45). © Ministero per i Beni e le Attività Culturali Soprintendenza Speciale per il Patrimonio Storico, Artistico ed Etnoantropologico e per il Polo Museale della città di Firenze.

Crosier in the form of spiral foliage with, on both sides, a naked figure moving about in the leaves. Winchester, ca 1150 (Florence, Museo Nazionale del Bargello, Carrand 45). © Ministero per i Beni e le Attività Culturali Soprintendenza Speciale per il Patrimonio Storico, Artistico ed Etnoantropologico e per il Polo Museale della città di Firenze.

4.6 Vanaf de late 12de eeuw

In de late 12de eeuw werden uitsteeksels langs de buitenrand van de voluut populair, vooral bij kromstaven uit de emailleerateliers van Limoges (fig. 37). Dit verschijnsel kwam sporadisch al eerder voor, bijvoorbeeld op een kromstaf van walrusivoor die werd aangetroffen in het graf van de in 1148 overleden bisschop Ulger van Angers. Langs de buitenkant van de curva zijn knoppen weergegeven, die op het punt staan te ontspruiten¹⁰⁹. Dit verschijnsel doet zich ook voor op een iets jongere voluut die in Villeloin (Indre) werd teruggevonden en die zich nu in het Musée national du Moyen Âge te Parijs bevindt. Helaas is dit exemplaar buitengewoon versleten¹¹⁰. In België bevindt zich een fraai 13de-eeuws exemplaar van dit type in de schatkamer van de St. Vincentiuskerk te Zinnik (fig. 38). Het gaat hier om een verguld koperen voluut met knoppen waarvan de punt eindigt in bladeren die een vrucht omsluiten¹¹¹.

Verder werd het vanaf de late 12de eeuw de gewoonte het uiteinde van de voluut via een verbindende figuur of blad aan het rechte deel van de voluut te bevestigen, voor extra stevigheid (fig. 37).

FIG. 37 Geëmailleerde 13de-eeuwse kromstaf uit Limoges met een afbeelding van St. Martialis, die het hoofd van St. Valérie ontvangt (Brugge, schatkamer van de kathedraal). © KIK-IRPA, Brussel. *13th-century enamel crosier from Limoges showing St. Martialis receiving the head of St. Valérie (Bruges, Cathedral Treasury). © KIK-IRPA, Brussel.*

De draken- of slangenkop als beëindiging van de voluut verdween aldus en in plaats daarvan maakte de punt zijn herintrede, of bestond de versiering uit een blad. Vaak diende het onderste deel van de voluut als sokkel voor figuren, iets wat sporadisch al in vroegere periodes voorkwam¹¹².

Uit bovenstaand overzicht mag duidelijk zijn dat de Enaamse staf een uniek object is dat gezien het drakenuiteinde van de voluut en het gebruikte olifantenivoor waarschijnlijk niet voor de late 11de eeuw ontstaan zal zijn. De dubbelzijdige versiering van kromstaven komt vooral in een Anglo-Normandische context voor. Aangezien er geen sprake is van een verbindingsstuk tussen de punt en het rechte deel van de voluut is het object in ieder geval niet later dan de 12de eeuw te dateren. Ook op stilistische gronden houdt deze datering stand, zoals hierna zal worden betoogd.

FIG. 38 13de-eeuwse kromstaf (Zinnik, schatkamer van de St. Vincentiuskerk)(© Onroerend Erfgoed, foto Kris Vandevorst).
13th-century crozier (Soignies, treasury of the church of St. Vincent)(© Onroerend Erfgoed, photo Kris Vandevorst).

5 De Enaamse voluut stilistisch bekeken

5.1 Over het dateren van ivoor en het bepalen van de herkomst

Ivoren voorwerpen staan er om bekend dat ze moeilijk te dateren zijn. Hun herkomst bepalen is zelfs nog moeilijker. Vaak zijn ze via collecties van verzamelaars in musea terechtgekomen en is er niets bekend over atelier of herkomst. Over het algemeen bepaalt men de plaats van vervaardiging door de stijl te vergelijken met die van de andere artistieke uitingen in de verschillende monastieke centra, zoals boekilluminaties, sculptuur en edelsmeedkunst, met alle toeschrijvingsproblemen van dien. De welbekende ivoren paneeltjes uit Genoels-Elderen die zich in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel bevinden worden in een Engelse tentoonstellingscatalogus uit 1974 opgevoerd als Northumbrische arbeid uit de late 8ste eeuw, terwijl ze in Belgische en Nederlandse publicaties toch zonder uitzondering als Rijn- of Maaslands worden getypeerd. En deze voorbeelden zijn beslist geen uitzonderingen. Twee ivoren reliëfs in het Museo Nazionale del Bargello in Florence, die door J.M.M. Timmers als Maaslands werden beschouwd, worden elders voor Engels werk versleten. De prachtige St. Nicolaas kromstaf in het Londense Victoria and Albert Museum wordt door de een als Engels en door de ander als Frans werk beschouwd, en doordat het stuk stilistisch niet goed in te passen is, geeft ook de datering grote problemen. Zelfs als men precies weet waar een object gevonden is, is er geen enkele zekerheid over de plaats van vervaardiging. Het kan immers heel goed ergens anders zijn gemaakt dan waar het uiteindelijk terecht kwam en gebruikt werd.

Een bijkomend probleem is dat er in de loop van de 11de en 12de eeuw steeds meer productiecentra voor kunstvoorwerpen ontstonden. Er was geen sprake van een toonaangevende hofcultuur, zoals in de Karolingische periode aan het hof van Karel de Grote. De kunstenaars waren nu gegroepeerd rond de belangrijke bisschoppen, abten en abdissen, die zonodig ook werk lieten maken in opdracht van vorst en adel. De nieuwe artistieke centra stonden met elkaar in verbinding en men reisde veel, zodat nieuwe ideeën en stilistische trends vrij snel werden overgenomen. Dat werkte een zekere eenvormigheid in de hand. Zodoende is er in de 11de eeuw nog sprake van een grote onderlinge diversiteit, maar in de loop van de 12de eeuw komt het steeds meer tot een stilistische eenheid en gemeenschappelijke vormtaal¹¹³.

Van de Enaamse staf weten we gelukkig wel waar hij gevonden werd, met name in de abdijkerk van St. Salvator. Het is echter onwaarschijnlijk dat hij in Ename gemaakt werd. Het object zal ofwel door één van de abten in een van de grote cultuurcentra in de omgeving zijn besteld of zal als geschenk naar de abdij gekomen zijn.

Helaas is er van de meeste Vlaamse centra niet zo heel veel vergelijkbaar materiaal bewaard gebleven. In bijna geen ander gebied van het middeleeuwse West-Europa is er zoveel verdwenen als juist in Vlaanderen. Wanneer we het alleen al hebben over de grensstreek tussen Vlaanderen en Frankrijk dan volstaat het om hier Willibald Sauerländer te citeren om een idee te krijgen van de grootschalige destructie die hier heeft plaatsgehad: *“On ne peut plus aujourd’hui vouloir écrire l’histoire de la sculpture romane et gothique dans les territoires qui forment depuis la Révo-*

¹¹² Braun 1941, 798-800; zie ook Gaborit-Chopin 1978, 133 en cat. nr. 117 voor een curva in de kerkschat van de St. Trophime in Arles.

¹¹³ Gaborit-Chopin 1978, 81.

lution les deux départements du Nord et du Pas-de-Calais. Trop de monuments de première importance ont été anéantis au cours d'une histoire, qui se montre, pour ces marches de frontière, particulièrement troublée et dévastatrice. Nous ne saurons jamais quelle a été la place, qu'elle a été l'importance des cathédrales d'Arras, de Cambrai, de Théroutanne ou de Notre-Dame-la-Grande à Valenciennes dans l'évolution de la statuaire entre le XIIe et le XIVe siècle. Et combien d'autres édifices de grande envergure nous échappent plus au moins complètement. Des abbayes autrefois fameuses telles qu'Anchin, Saint-Amand, Saint-Vaast à Arras, Saint-Bertin à Saint-Omer ont disparu, sont tombées en ruines, ont été rebâties à l'époque classique et il n'en reste au mieux que des vestiges secondaires¹¹⁴. En ook in het gebied dat we nu Vlaanderen noemen was dat het geval. Van de beide grote abdijkerken in Gent is de St. Baafsabdij een ruïne, de St. Pietersabdij, waar vanaf 918 verschillende Vlaamse graven en hun familieleden werden bijgezet, werd in de baroktijd herbouwd. De St. Donaas in Brugge bestaat niet meer. En van de Brugse abdijen van Oudenburg en St. Andries is ook niets over. Abdijen als Mesen (onder Ieper), Geraardsbergen, St. Winoksbergen en Ename zijn verdwenen. Net over de grens, in Brabant, is een abdij als Affligem eveneens grotendeels verdwenen. Het is aan deze ongelofelijke kaalslag te wijten dat het oorspronkelijke graf van geen enkele van de Vlaamse graven bewaard is gebleven, of ze nu in St. Omer, Gent, Atrecht of elders werden bijgezet. En het is ook door deze kaalslag dat er voor de Enaamse voluut nauwelijks Vlaams vergelijkingsmateriaal is.

5.2 De stijl van de Enaamse staf

Wat opvalt aan de figuren op de Enaamse staf is hun monumentale karakter. Zelfs als ze fel uitvergroot worden, zoals in de presentatie in het Enaamse museum, boeten ze niets aan kracht in. Geconfronteerd met het object zelf is de bezoeker verbaasd dat het zo ongelooflijk klein is. De Christus is een krachtige figuur die met sterke gebaren zijn wil weet op te leggen (fig. 39). Het lijkt of hij zo uit de omkadering van de voluut zou kunnen stappen. Hij draagt een boven- en onderkleed, bijeengehouden door een brede band rond zijn middel. Hierover draagt hij een wapperende mantel, waarvan het over de schouder hangende deel aan zijn linkerkant in de buikband is vastgezet. Zijn rechterbeen met daarop een versierde band komt naar voren en ondanks het kleed zien we een knie en een bovenbeen. De stof valt op natuurlijke wijze om zijn lichaam en volgt zijn bewegingen. Tussen rechter- en linkerbeen is een hele reeks parallelle horizontale plooitjes te zien (fig. 40). Ook de plooien van zijn onderkleed vallen natuurlijk naar beneden en volgen de beweging van het lichaam. Het bovenstuk van zijn kleed is echter meer gestileerd, met de voor de 12de eeuw typerende V-vormige plooien (fig. 41). Kenmerkend is ook zijn haarstijl, voor zover die nog te beoordelen is omdat het voorhoofd sterk is afgewreven (fig. 42). Ook bij de vrouwelijke figuur is er een hechte samenhang tussen lichaam, kleding en beweging (fig. 43). Langs haar rechterbeen valt haar kleed steil omlaag; tussen haar benen zijn rimpelplooijs te zien (cf. *infra*, zie ook fig. 50).

FIG. 39 De Enaamse abtsstaf, detail van de zegende Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke. *The Ename crosier. Detail of Christ blessing.* © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 40 De Ename abtsstaf, detail van de beenband en plooien van het gewaad van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.
The Ename crozier. Detail of the leg band and pleats of Christ's drapery. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 42 De Ename abtsstaf, detail van het hoofd van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.
The Ename crozier. Detail of Christ's head. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 41 De Ename abtsstaf, detail van het bovenkleed van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.
The Ename crozier. Detail of Christ's upper garment. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 43 De Ename abtsstaf, detail van de bruid van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.
The Ename crozier. Detail of the head of the bride of Christ. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

De Enaamse figuren doen sterk denken aan die uit het Maasland, waar in de tweede helft van de 12de eeuw een nieuwe figurenstijl ontstond, die gekenmerkt werd door precies dit soort monumentaliteit, levendigheid en een natuurlijke plooiwal.

Een voorbeeld is de zwaar gehavende sculptuur van Christus die de beesten vertrapt in de voorhal van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht (fig. 44). Het reliëf is niet alleen hetzelfde qua thematiek, ook toont het Christus in gelijksoortige kledij. In dat opzicht nauw verwant is de Christusfiguur op het timpaan uit de Maastrichtse Sint-Servaaskerk, opgesteld op de grens tussen westkoor en schip (fig. 45). Deze Christusfiguur heeft bovendien eenzelfde soort haardos als de Enaamse. Dezelfde haardracht was te zien op een kapiteel van circa 1150-1160, van hetzelfde Maaslandse atelier, in de kruising van de abdijkerk in Essen (fig. 46). Dit ging echter in de oorlog verloren¹¹⁵. Enkele koppen op de kapitelen in de kooromgang van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht leveren goede parallellen op voor het in Ename ge-

FIG. 44 Detail van het bovenste deel van het dubbelreliëf aan de westzijde van de St. Servaaskerk in Maastricht. Christus in Majesteit.

Detail of the upper part of the double relief placed at the west end of the church of St. Servatius in Maastricht showing Christ in Majesty.

bruikte gezichtstype. Verder is ook de kledij vergelijkbaar, vooral wat betreft de zwaar aangezette buikbanden (fig. 47). Qua stijl zijn de Enaamse figuren evenwel verder geëvolueerd, wat wijst op een iets latere datering: waarschijnlijk tussen 1170 en 1180, en misschien zelfs rond 1190.

Die latere datering krijgt ondersteuning door vergelijking met een aantal Noord-Franse sculptuurensembles. Dit is interessant, want door zijn huwelijk met Elisabeth van Vermandois had de Vlaamse graaf Filips van Elzas († 1192) substantiële delen van Noord-Frankrijk onder zijn beheer. Vooral het middenportaal van de kathedraal van Laon, dat net buiten zijn machtsbereik lag, vertoont overeenkomsten¹¹⁶. In de archivolt is de boom van Jesse weergegeven, de koninklijke stamboom van Christus. Al zijn de koppen en veel van de handen vernieuwd, de figuren zelf zijn redelijk authentiek. De zittende koningen zijn op

FIG. 45 Reliëf met Christus die de beesten vertrapt (Maastricht, voorhal van de Onze-Lieve-Vrouwekerk) (© Onroerend Erfgoed, foto Kris Vandevorst).

Stone slab showing Christ trampling the beasts (Maastricht, church of Our Lady) (© Onroerend Erfgoed, photo Kris Vandevorst).

¹¹⁵ Den Hartog 2002, 406.

¹¹⁶ Deze sculpturen werden zwaar beschadigd tijdens de Franse Revolutie en vervolgens in 1853 gerestaureerd. Sauerländer 1972, 105-109.

levendige wijze verbeeld, maar blijven waardig. Evenals de figuren op de Enaamse staf hebben ze hangende plooitjes tussen de sterk naar voren komende benen (fig. 48-49). Bij een aantal figuren zien we het gewaad links van de rimpelplooitjes in verticale plooiën naar beneden vallen, zoals bij de Enaamse dame (fig. 50). Grosso modo echter zijn de figuren in Laon, die tussen 1195 en 1205 worden gedateerd, toch anders, vooral wat betreft hun bovenlichaam. Zij hebben een langgerekt bovenlijf, dat geaccentueerd wordt door rechte naar beneden gaande plooiën die ongeveer ter hoogte van de borst beginnen. Juist hier vertonen de Enaamse figuren, en in het bijzonder de Christus, een veel abstracter en archaischer plooienspel met V-vouwen. In de archivolt van het middenportaal van de westfaçade van de kathedraal van Mantes, uit circa 1180, zijn op enkele figuren nog wel soortgelijke V-plooiën te zien, maar hier ontbreken weer de karakteristieke plooitjes tussen de benen en ook op andere punten is de stijl verschillend.

De portalen van Laon en Mantes behoren tot een groep Noord-Franse en Zuid-Nederlandse Mariaportalen, waarvan het verdwenen westportaal van de kathedraal van Kamerijk mogelijk de eerste was. Men veronderstelt dat dit portaal het vroegste was met als timpaanuitbeelding de verheerlijking van Maria

FIG. 46 Kapiteel uit de kruising van de munsterkerk in Essen, verloren gegaan tijdens de Tweede Wereldoorlog (© Willi van Heekern).
Capital from the crossing of Essen Minster. The capital was lost in the Second World War (© Willi van Heekern).

als hemelkoningin¹¹⁷. Helaas weten we er verder niets van. Dit maakt eens te meer duidelijk wat voor belangrijke hiaten er zijn in onze kennis van de kunst die tot stand kwam in de tijd van de flamboyante graaf Filips van de Elzas¹¹⁸.

Ligt de datering van de kromstaf in de periode tussen 1170 en 1190 op grond van bovengenoemde stilistische parallellen voor de hand, een nadere precisering van de herkomst van de Enaamse abtsstaf – anders dan dat het object waarschijnlijk in Vlaanderen werd vervaardigd – is vanwege alle verliezen in Vlaanderen en Noord-Frankrijk helaas onmogelijk.

Nu de voluut bij benadering gedateerd is, is het zaak ons in de iconografie van de kromstaven te verdiepen. Wat was de betekenis van de kromstaf binnen het klooster en is die betekenis terug te vinden in de iconografie van kromstaven?

FIG. 47 Detail van God-de-Vader op een kapiteel in de kooromgang van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht (© Onroerend Erfgoed, foto Kris Vandevorst).
Detail of God-the-Father on a capital in the choir ambulatory in the church of Our Lady in Maastricht (© Onroerend Erfgoed, photo Kris Vandevorst).

¹¹⁷ Sauerländer 1978-1979, 14.

¹¹⁸ Zie over deze kwestie ook Den Hartog 1994, 197-213.

FIG. 48 De Enaamse abtsstaf, detail van de plooien van het ondergewaad van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

The Ename crosier. Detail of the pleats on the lower part of Christ's garment. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

FIG. 49 Detail van de sculptuur van het middenportaal van de kathedraal van Laon, circa 1195-1205. © Ken Broadhurst.

Detail of the sculpture of the central portal of Laon Cathedral, circa 1195-1205. © Ken Broadhurst.

FIG. 50 De Enaamse abtsstaf, detail van de bruid van Christus. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

The Ename crosier. Detail of the bride of Christ. © pam Ename - Fotografie Technifoto Van Wambeke.

6 Symbool van vader en leraar

6.1 De goede en de slechte abt

In een vroeg-13de-eeuwse codex uit de abdij van St. Marie in Aulne, die een verzameling werken van de 12de-eeuwse auteur Hugo van Fouillooy bevat, bevindt zich ook het korte traktaat *Liber de rota bene religionis*¹¹⁹. De tekst van dit traktaat bestaat uit twee delen. Elk deel opent met een pentekening. Die bij het eerste deel laat een goede abt zien met het 'rad van het ware religieuze leven', bij het tweede deel zien we een slechte abt die vergezeld is van het 'rad van de huichelarij' (fig. 51-52). In de tekst van het traktaat wordt een en ander verduidelijkt. In het kader van de Enaamse abtsstaf is het relevant om hier op in te gaan, want hoewel het handschrift niet uit Ename komt en waarschijnlijk van iets latere datum is dan de abtsstaf, geven de gedachten die in Hugo van Fouillooy's traktaat zijn verwoord wel goed weer wat er van een abt werd verwacht als geestelijk leider van de gemeenschap.

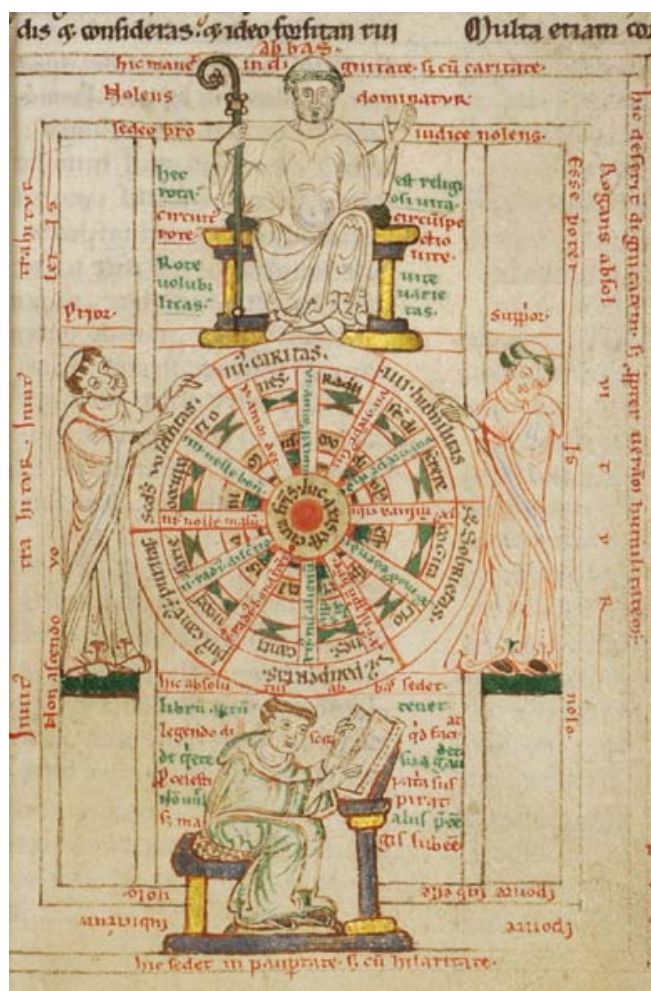

FIG. 51 Vroeg-13de-eeuws handschrift van Hugo van Fouillooy's traktaat *Liber de rota bene religionis* uit de abdij van St. Marie in Aulne (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek Hs. II 1076, fol. 82r). *Early 13th-century manuscript of Hugh de Fouillooy's treatise 'Liber de rota bene religionis' from the abbey of St. Mary in Aulne (© Brussels, Royal Library Ms. II 1076, fol. 82r.)*

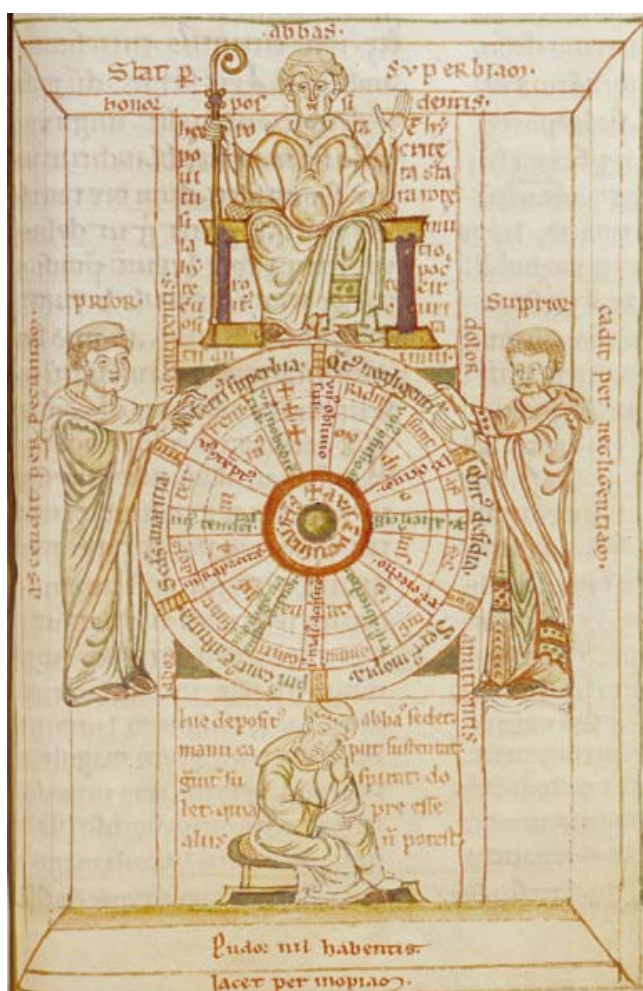

FIG. 52 Vroeg-13de-eeuws handschrift van Hugo van Fouillooy's traktaat *Liber de rota bene religionis* uit de abdij van St. Marie in Aulne (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek Hs. II 1076, fol. 87r). *Early 13th-century manuscript of Hugh de Fouillooy's treatise 'Liber de rota bene religionis' from the abbey of St. Mary in Aulne (© Brussels, Royal Library Ms. II 1076, fol. 87r.)*

¹¹⁹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek Hs. II 1076, fol. 82r-93r.

De goede abt, die bovenaan het wiel is getekend, laat zich door al deze deugden leiden en vervult zijn ambt nauwgezet en met zorg, waardigheid, menslievendheid, rechtschapenheid en nederigheid. De tekst naast de abt geeft aan dat het rad een zinnebeeld is voor het leven van de kloosterling, dat de kringloop van het wiel symbool staat voor het leven en de snelheid waarmee het rad rondgaat voor de verscheidenheid van het leven. Links van het rad staat de prior die dit ambt helemaal niet had geambieerd. Rechts zien we een subprior die geen last heeft van eerzucht. Indien gevraagd zal hij zonder morren nederig zijn ambt neerleggen. Onderaan is de abt weer te zien, nu als eenvoudige monnik, blijmoedig studerend in een opengeslagen boek, verlangend naar het hemelse koninkrijk.

De kwade tegenhanger van het 'rad van het ware religieuze leven' is dat van de huichelarij, waarbij op de centrale as de 'onverdraagzaamheid jegens de broeder' prijkt en op de naaf 'het aardse gemoed' van de abt. De velgdelen zijn hier aardse handelingen en de spaken de neigingen van de ziel. De sluwheid van het eerste velgdeel heeft als kompanen 'het verstand om iets te verwerven' en 'de zorg om het te bewaren'. De gierigheid op het tweede velgdeel gaat gepaard met 'de roofzucht' en de 'behoudsgezindheid'. Het derde velgdeel staat voor de hoogmoed die 'het misprijzen' en de 'on gehoorzaamheid' met zich meebrengt. De nalatigheid van velgdeel vier leidt tot 'de verwaarlozing van zichzelf' en 'de verwarring van de ziel'. Dan is er nog de traagheid op velgdeel vijf die samengaat met 'ledigheid' en 'het vreemde voedsel'. En tot slot is er velgdeel zes. Dit staat in het teken van 'iemand beroven' wat voert tot 'verworpenheid' en 'neerslachtigheid'. Rond het rad zijn dezelfde personages weergegeven als op het andere rad, maar nu is de abt hoogmoedig geworden vanwege zijn leidende functie. De prior is door omkoperij aan zijn baan gekomen. De subprior is ontslagen wegens nalatigheid en onderaan zit de uit zijn ambt ontslagen abt te kniezen¹²⁰.

Overigens heeft ook de kunstenaar iets aan de tekeningen toegevoegd. De abt en subprior van het goed geleide klooster dragen een simpel gewaad, terwijl ze in het andere geval kleding dragen versierd met geborduurde banden en randen. Verder draagt de goede abt zijn staf met de voluut naar buiten, terwijl de slechte abt dit doet met de voluut naar binnen. Het verschil is wellicht significant. In de literatuur is wel gesteld dat abten en bisschoppen hun staf vanwege hun verschillende functies elk op een andere manier voerden: de bisschop met de voluut naar buiten gekeerd, naar het volk, abten met de voluut naar binnen gedraaid¹²¹. In dat geval zou de goede abt dus bisschoppelijke pretenties koesteren, terwijl de slechte abt de staf juist wel op de correcte manier voert. Dat zou toch wel erg merkwaardig zijn. De verschillende afbeeldingen van abten en bisschoppen in manuscripten en dergelijke wijzen dan ook uit dat zowel abt als bisschop beide manieren van het voeren van de staf hanteerden. De genoemde these kan dan ook naar het rijk der fabelen worden verwezen. In ieder geval werd de regel in de tijdspanne die ons hier bezighoudt niet systematisch toegepast.

6.2 De abt als leider van de gemeenschap

In de *Regel van Benedictus* wordt uitvoerig ingegaan op de taken en verantwoordelijkheden die de functie van abt met zich meebracht (fig. 53). "Een abt die waardig is om leiding te geven aan een klooster is zich altijd van zijn positie bewust en maakt zijn titel van 'overste' metterdaad waar", zo heet het in hoofdstuk twee, "Want binnen het klooster geldt hij als plaatsvervanger van Christus"¹²². De *Regel* schrijft voor dat de abt onderricht, bepaalt en beveelt en in alles wat hij doet Gods voorschriften volgt en "beseft dat het de herder wordt aangerekend wanneer de eigenaar van de schapen er iets in aantreft wat niet in orde is. Alleen in het geval dat de herder zijn onrustige of ongehoorzame kudde alle aandacht heeft gegeven en alles tegen de misstanden heeft gedaan gaat hij vrijuit in het oordeel van de Heer"¹²³. "Wie de titel 'abt' aanvaardt moet zijn leerlingen op twee manieren leiden en onderrichten: in woorden maar nog meer in daden laat hij zien wat goed en heilig is", en zo wordt hij geacht altijd het goede voorbeeld te geven¹²⁴. "In zijn instructie dient de abt altijd de apostolische norm 'Weerleg, bemoedig, berisp' (2 Tim 4,2) te hanteren. Dat wil zeggen: al naargelang de situatie spreekt hij dreigende of vriendelijke taal, en toont hij zich streng als een meester dan wel zachtaardig als een vader. Oftewel: wie tegendraads en ongedurig is moet hij hard aanpakken, maar wie gehoorzaam, rustig en geduldig is moet hij juist bezielen op de goede weg verder te gaan. Lakse en verwaande lieden kan hij het beste berispen en straffen, zo luidt ons advies", schrijft Benedictus¹²⁵.

Van de abt wordt uiteraard meer verwacht dan van een gewone monnik. Voor hem is de zware taak weggelegd: "leidsman van zielen te zijn en uiteenlopende karakters tot hun recht te laten komen". Hij mag deze zielen niet uit het oog verliezen voor dat wat "voorbijgaand, aards en vergankelijk is"¹²⁶. Ook in hoofdstuk 64, dat handelt over de benoeming van de abt, wordt uitgebreid ingegaan op de kwaliteiten die de abt moet hebben. Aangesteld wordt de man die de unanieme keuze is van de hele gemeenschap of die van een kleine minderheid met een zuiver geweten. De abt wordt gekozen op basis van zijn levenswandel en wijsheid, zelfs al is hij de laatste in de rangorde van de gemeenschap. Ook worden de benodigde kwaliteiten verder toegelicht. Voor een deel is het een herhaling van wat eerder al is gezegd. Weer wordt benadrukt dat hij steeds "kuis, sober en barmhartig is" en "barmhartigheid [laat] triomferen over het oordeel". Voorts geldt het adagium "alles met mate", "indachtig het voorbeeld van de heilige Jacob die zei: 'als ik mijn kudde al te ver laat lopen en zwoege, sterven ze allemaal op één dag'(Genesis 33,13)"¹²⁷.

6.3 De symbolische betekenis van de kromstaf

Het gedachtegoed van de *Regel van Benedictus* is terug te vinden in de symboliek van de kromstaf, of deze nu toebehoorde aan een bisschop of een abt. Volgens Isidorus van Sevilla ontving een nieuwe bisschop bij zijn wijding een staf als symbool voor zijn taak: het sturen en corrigeren van de aan hem ondergeschikte gelovigen, en het ondersteunen van de zwakkeren¹²⁸. De bisschopsstaf, die Anno van Keulen in 1056 uit handen van keizer Hendrik III

¹²⁰ De Clercq 1959, 219-228; De Clercq 1960, 15-37; Van Vlieden 1980-1981, 254-257.

¹²¹ Morrisroe 1908.

¹²² In de vertaling van Hunink 2000, 16.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ibidem*, 17.

¹²⁵ *Ibidem*, 18.

¹²⁶ *Ibidem*, 18-19.

¹²⁷ *Ibidem*, 75-77.

¹²⁸ "ut eius indicio subditam plebem vel regat, vel corrigat, vel infirmitas infirmorum sustineat", cf. Salmon 1960, 61.

FIG. 53 Een abt met zijn monniken (*Tres Tractatus*, 2de kwart 14de eeuw, Openbare bibliotheek Kortrijk, GV Codex 135 fol. 29v).

An abbot with his monks (*Tres Tractatus*, 2nd quarter of the 14th century, Courtrai, Municipal Library, Goethals-Vercruysse cod. 135 fol. 29v).

ontving, wordt omschreven als “het symbool van de vader en leraar”¹²⁹. Honorius van Autun besteedt in de vroege 12de eeuw vier hoofdstukken van zijn *Gemma Animae* aan de bisschopsstaf. Volgens Honorius werd de staf op grond van de wet en het evangelie ter hand genomen als een gerechtelijk insigne. Ook geeft hij de benamingen waaronder de staf gekend was: ‘*virga pastoralis*’, ‘*capuita*’, ‘*ferula*’ en ‘*pedum*’. Met de ‘*pedum*’ zou Mozes zijn schapen hebben gehoed en gescheiden. Bij Mozes had de kromming van de staf het doel de van de kudde afgedwaalde schapen terug te halen. Op die manier herinnerde de staf de bisschop aan zijn herdersambt en aan zijn taak de schapen uit zijn kudde door wijze lessen tot boetedoening te brengen. Honorius vermeldt verder een kromstaf waarop geschreven stond: “Wil zelfs in uw gramschap het erbarmen gedenken!” (Hab. 3,2), waaruit blijkt dat hij zijn beschrijving baseerde op een staf die hij kende¹³⁰. Iets later in de 12de eeuw drukt de Parijse theoloog Hugo van St. Victor het nog beeldender uit in zijn *Speculum de Mysterioris Ecclesiae*. Met het rechte deel van de staf houdt de drager de vijand ver van de kudde, met de spitse punt montert hij diegenen die vermoeid zijn op en met het gebogen bovendeel trekt hij dwalenden bij de benen terug¹³¹. Dezelfde gedachte wordt verwoord door Humbert de Silva Candida¹³². Ook Lotharius van Segni,

de latere paus Innocentius III (1198-1216), liet zich in een traktaat getiteld *De sacro altaris mysterio* uit over de bisschopsstaf. Deze was puntig van onder, recht in het midden en gekromd aan het uiteinde om hen die traag zijn te prikkelen, de zwakkeren te leiden en diegenen die afdwalen weer bij de kudde te halen¹³³. Durandus, bisschop van Mende, wijdde in zijn *Rationale Divinorum Officiorum* een hoofdstuk aan de ‘*baculus pastoralis*’ en geeft ook uitleg aan de andere termen waaronder deze bekend staat. Voor wat betreft het woord ‘*pedum*’ sluit hij zich aan bij de mening van Honorius van Autun. Het kromme deel, zo schrijft hij, werd gebruikt door de herder om de dieren bij hun poten terug te halen bij de kudde¹³⁴.

6.4 Teksten op kromstaven

Helemaal overeenstemmend met de symboliek die middeleeuwse theologen aan de bisschops- of abtsstaf toekenden, zijn de teksten die vanaf de tweede helft van de 11de eeuw op sommige van de bewaard gebleven exemplaren staan¹³⁵. Ze hebben doorgaans tot doel een staf aan deze of gene toe te schrijven of ze hebben betrekking op het herderlijk ambt van de abt of bisschop en onderlijnen zijn taak. Een paar voorbeelden volstaan om dit laatste

¹²⁹ Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XI, 468II, regels 9-35, cf. Legner (red.) 1975, 60.

¹³⁰ Migne PL 172, 1854 (Honorius Augustodunensis, Opera Omnia, Gemma Animae); Von Euw 1985a, 401.

¹³¹ “*attrahere per curvum, medio rege, punge per imum*”, cf. Von Bärány-Oberschall 1958, 24.

¹³² Humbert de Silva Candida, Adversus simoniacus libri tres, cf. Vogtherr 2005, 89.

¹³³ De staf was ‘*acutus in fine, rectus in medio, retortus in summo*’ wat de bisschop in staat stelde tot het ‘*pungere pigros, regere debiles, colligere vagos*’, cf. Migne PL 217, 1855 (Innocentius III, Romani pontificis, Opera Omnia, boek 1 cap. 62, regel 796),

cf. Vogtherr 2005, 89.

¹³⁴ “*quod est lignum recurvum quo pastores pedes retrahunt animalium*”, cf. Von Bärány-Oberschall 1958, 24; Morsbach (red.) 1989, 204-206.

¹³⁵ Braun 1941, 802; Dabrowska-Zawadzka 1995, 316.

te illustreren. In de abdij van St. Amand in Rouen werd in 1856 in het graf van één van de abdisen een verguld koperen kromstaf gevonden. Hierop stond geschreven: ARGUE: OBSERVA. INCREPA, een tekst die refereert aan de brieven van Paulus (II Tim. 4,2), die ook in de *Regel van Benedictus* wordt aangehaald¹³⁶. De staf van Guillaume de Ros, de derde abt van Fécamp, die in 1107 stierf, heeft twee ringen met daarop de volgende tekst: VIRGA CORRECTIONIS ET BACULUS CONSOLATIONIS, wat zo veel betekent als staf om te corrigeren en staf om te troosten¹³⁷. De inscriptie op de eerder genoemde Annostaf is eveneens toegesneden op de functie van de abt (fig. 29). Het eerste deel van de tekst is gebaseerd op de *Bucolica* (III, 20) van Vergilius: TYTYRE COGE PECUS CECOS NE DUCITO CECUS. Dit heeft betrekking op Tityrus wiens opdracht het is het blinde vee voor de ondergang te behoeden, maar aangezien hij zelf ook blind is, loopt hij het risico eveneens in de afgrond te belanden¹³⁸. Het tweede deel van de tekst maant de drager van de staf aan een strenge en tegelijkertijd milde rechter van zeden te zijn: MORIBUS ESTO GRAVIS RECTOR FORE DISCE SVAVIS. Op het derde deel krijgt de drager van de staf de opdracht vogels (= zielen) voor de listen van de slang te beschermen, ASTV SERPENTIS VOLVCRI TE GE SIMPLA GEMENTIS. Wellicht wekt het aanhalen van Vergilius op een abtsstaf enige verbazing. In de christelijke wereld genoot de klassieke poëet echter vermaardheid vanwege zijn vierde ecloge (herdersdicht) uit de *Bucolica*. Hierin verhaalt hij van de gouden eeuw die begint met de geboorte van een jongetje, dat veel machtiger zal zijn dan Jupiter. Al vanaf de tijd van kerkvader Eusebius (circa 263 - † 339) ziet men in dit jongetje Christus en aldus werd Vergilius als een Messiaanse profeet beschouwd.

De boodschap die uitgedragen wordt door de Hildesheimse staf van St. Godehard is gelijkkluidend, maar wel minder geleerd. Conform de regel van Benedictus luidt de inscriptie: + STERNE. RESISTENTES. STAN: TES. REGE. TOLLE. IACENTES ("Breng ten val wat weerspanning is, leidt datgene dat staat en verhef datgene wat ziek terneder ligt"). Deze tekst werd er later tussengezet om een schakel tussen knop en voluut te kunnen plaatsen¹³⁹.

Van de kromstaf van abt Wibald van Stavelot (1098-1158) bleef, zoals gezegd, alleen de knop van verguld koper bewaard (fig. 15). Deze is versierd met champlé email. Aan de bovenkant van de knop is een bandje met een inscriptie die twee leeswijzen toelaat: LEX. SINIT. IRASCI S(ED). (I)N. IRA. VULT. MISERER OF LEX. SINIT. IRASCI S(ED). (E)N(IM). IRA. VULT. MISERERI. De band onder de knop heeft de volgende tekst: + ERGO. SCRIPTURE. MEMOR ESTO. CORRIGE. PARCE. De eerste inscriptie kan dus twee dingen betekenen, ofwel iets in de trant van: 'De wet laat zich boos maken. Maar, hoe boos ook, laat er ruimte zijn voor medelijden', of, 'de wet laat zich boos maken, maar de boosheid heeft medelijden tot doel'. De onderste inscriptie betekent: 'Dus, denkend aan de heilige Schrift, verbeter en vergeef'¹⁴⁰.

Duidelijk is dat de teksten op abtstaven dikwijls sterk samenhangen met de functie van de abt als overste van een klooster en,

zeker qua intentie, ontleend zijn aan het hoofdstuk over de abt uit de *Regel van St. Benedictus*, al zijn het bijna nooit letterlijke citaten.

6.5 De iconografie van enkele kromstaven

Uit het in het vorige hoofdstuk gegeven overzicht is duidelijk geworden dat er uit de periode 1050-1250 weinig kromstaven bewaard zijn met een uitgebreide iconografie. Tot die kleine groep behoort ook de Enaamse voluut. Om de iconografie van dit object beter te begrijpen, is het van belang de weinige exemplaren die een rijkere iconografie kennen nauwkeuriger te bestuderen.

Eén van de oudste, op iconografisch vlak goed uitgewerkte figuratieve kromstaven is die van abt Erkanbald in de domschat van Hildesheim (fig. 54-55). Op de knop prijken rondom de vier paradijselijke stromen. Daarboven zijn op het rechte deel van de voluut Adam en Eva weergegeven, etend van de Boom der Kennis. De voluut heeft de vorm van een boom. In de kromming van de krul staat Adam, met God de Vader tegen het rechte stuk tegenover hem. Beide figuren zijn door bladwerk omgeven¹⁴¹. Twee zaken vallen op aan deze Zondevalvoorstelling: het ontbreken van de slang en dat zowel Adam als Eva een appel van de boom plukken. Daarmee zijn ze allebei even schuldig. Echter, in de voluut wordt alleen Adam door God ter verantwoording geroepen. Adam staat met gebogen hoofd en in een gekromde houding naakt voor God die hem belerend toespreekt met een gesloten boek in de hand.

De vraag is natuurlijk waarom juist deze iconografie ter versiering van de staf werd gekozen. Wat is het verband met de in de middeleeuwse bronnen omschreven functie van de kromstaf? Het antwoord draait om het woord '*obedientia*', gehoorzaamheid¹⁴². Het was de ongehoorzaamheid van Adam en Eva die tot de Zondeval leidde. Daarover waren ook belangrijke exegeten als Augustinus en Hrabanus Maurus het eens¹⁴³. En omdat hij ongehoorzaam was, werd Adam door God ter verantwoording geroepen en beoordeeld. Adam staat hier symbool voor de zondaar of de zondige mensheid. In zijn brief aan de Romeinen (5,19) schreef Paulus al: "Want zoals door de ongehoorzaamheid van één mens al die velen tot zondaars zijn geworden, zo zullen ook door de gehoorzaamheid van Eén al die velen gerechtvaardigd worden", waarbij Christus natuurlijk symbool staat voor de gehoorzaamheid aan God, omdat hij zijn Kruisdood vrijwillig op zich nam.

Gehoorzaamheid is ook een centraal thema in de *Regel van Benedictus*. De Proloog van de *Regel* is doorspekt met het woord gehoorzaamheid. De eerste alinea begint al als volgt: "Luister, mijn zoon, naar de voorschriften van je leraar en spits het oor van je hart. Neem volgaarne de raadgevingen van een goede vader aan en breng ze in de praktijk. Dan kun je door actieve gehoorzaamheid terugkeren naar Degene van wie je door luie ongehoorzaamheid was weggegaan"¹⁴⁴. De monnik wordt vervolgens

¹³⁶ Chirol 1964-1965, 209-221; Debaisieux & Chirol (red.) 1979, 246-247, nrs. 273-274. Ze zijn nu allebei in het Musée des Antiquités in Rouen.

¹³⁷ Zie voor de kromstaf uit Rouen, Debaisieux & Chirol (red.) 1979, 96 nr. 107. De kromstaf uit Fécamp staat beschreven in De Longpérier 1875, 306-309.

¹³⁸ Zie ook Mattheus 15, 14.

¹³⁹ Braun 1941, 802; Brandt 1988, 86-88; Brandt 2001, 183.

¹⁴⁰ Lambotte 2003, 71.

¹⁴¹ Braun 1941, 801; Echinger 1988, 127-152; Brandt & Eggebrecht (red.) 1993, II, 494-496.

¹⁴² Schüssler 1988, 153-164. De onderstaande passage is grotendeels aan Schüssler ontleend.

¹⁴³ "... homo contemnens praeceptum dei et hoc

experimento didicit, quid interesset inter bonum et malum, bonum scilicet oboedientiae, malum autem inobedientiae...", cf. Augustinus *De Genesi ad litteram libri duodecim*, Lib. VIII, 14 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 28-1, 252) en Hrabanus Maurus (Migne PL 107, 481).

¹⁴⁴ In de vertaling van Hunink 2000, 9.

opgeroepen de “roemrijke wapens van de gehoorzaamheid” op te nemen¹⁴⁵. Daarnaast wordt het hele vijfde hoofdstuk van de regel aan de gehoorzaamheid gewijd. Ook hier wordt in niet mis te verstane bewoordingen gesteld: “de eerste graad van nederigheid is ogenblikkelijk gehoorzamen. Dat past bij mensen die vinden dat zij niets waardevollers hebben dan Christus. Omwille van de gewijde dienst waartoe zij gelofte hebben gedaan, vanwege angst voor de hel of de heerlijkheid van het eeuwige leven, is elk bevel

van een overste voor hen als kwam het van God”. En nogmaals: “Want gehoorzaamheid aan oversten wordt feitelijk betoond aan God”¹⁴⁶. En dat gehoorzamen moest blijmoedig gebeuren, niet met mokken en tegenzin, ook daarin is de *Regel* expliciet¹⁴⁷. Al vroeg relateerden interpreten van de *Regel* de bovengenoemde passages aan de Zondeval van Adam en Eva. Voorbeelden zijn de *Expositio in Regulam sancti Benedicti* van Smaragdus, abt van het St.-Mihielklooster bij Verdun († 830)¹⁴⁸ en de *Expositio*

FIG. 54 Kromstaf van abt Erkenbald. Detail van de nodus met een uitbeelding van de zondeval (Hildesheim, Dom-museum). © Bildarchiv Foto Marburg, Tomio Frank.

St. Erkenbald's crozier. Detail of the knob showing a depiction of the Fall (Hildesheim, Cathedral Museum). © Bildarchiv Foto Marburg, Tomio Frank.

¹⁴⁵ In de vertaling van Hunink 2000, 9.

¹⁴⁶ *Ibidem*, 23-24.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 24.

¹⁴⁸ “A deo enim ... sive generaliter omnes in Adam et Eva, sive specialiter unusquisque nostrum per inobedientiae vitium desidiamque cordis recessimus”, cf. Spannagel & Engelbert (red.) 1974, 9 regels 12-15.

Regulae die Hildemar († 850)¹⁴⁹ in opdracht van de Milanese bisschop Angilbertus II schreef. Smaragdus schreef bovendien dat de ongehoorzame monnik de ongehoorzaamheid van Adam navolgt en zich afkeert van God, terwijl de deemoedige monnik de gehoorzaamheid van Christus tot voorbeeld neemt en aldus tot God terugkeert¹⁵⁰. Op die manier droeg de Erkenbald-staf een dubbele boodschap uit. Hij stond enerzijds symbool voor de positie van de abt en zijn taak de monniken te ondersteunen, onderwijzen, berispen en straffen, anderzijds moest hij de monniken ertoe aanzetten de abt te gehoorzamen als ware hij God.

In het Museo Nazionale del Bargello in Florence bevindt zich als nr. 622 van de collectie Carrand een prachtige geëmailleerde kromstaf van circa 1185-1200 die gevonden werd in de kerk van St. Père-en-Vallée in Chartres (fig. 56). De voluut van deze staf is door sierlijke lintmotieven in ruitvormige vakjes verdeeld, waarin zich in drie kolommen figuren ophouden. In de onderste twee rijen zijn de deugden verbeeld, die de ondeugden hebben overwonnen. Zo overwint 'fides' op de onderste geleding 'idolatria', 'pudicitia' overmeestert 'libido', en 'caritas' zegeviert over 'invidia'. In de rij daarboven vinden we op dezelfde manier

FIG. 55 Kromstaf van abt Erkenbald. Detail van Adam die door God ter verantwoording wordt geroepen (Hildesheim, Dom-museum).

© Bildarchiv Foto Marburg, Tomio Frank.

St. Erkenbald's crosier. Detail of the knob showing Adam being reprimanded by God (Hildesheim, Cathedral Museum). © Bildarchiv Foto Marburg, Tomio Frank.

149 "Item advertendum est, quia S. Benedictus in hoc loco inobientiam primi hominis tetigit nostram, cum dixit: a qua per inobedientiae desidiam recesseras, quia nostra inobedientia ex illius inobedientia nata est; et nisi ille inobediens esset, nos nequaquam inobe-

dientes essemus, nos enim per illius inobedientiam omnes aequaliter recessimus a Deo...", cf. Mittelmüller (red.) 1880, 8.

150 "Iste enim talis (sc. Inobediens monachus) Adae inoboedientiam imitando recedit a deo. Humilis

autem monachus Christi oboedientiam imitando redit ad deum", cf. Spannagel & Engelbert (red.) 1974, 11 regels 12-14.

'sobrietas' en 'luxuria', 'largitas' en 'avaritia', en 'concordia' en 'discordia'. De nederigheid en trots staan niet verbeeld tussen de andere deugden en ondeugden maar komen uitgebreid aan bod op de knop van de kromstaf, waarop vier scènes uit het leven van David zijn uitgebeeld, vergezeld van geschreven explicaties¹⁵¹. De eerste scène toont de harpspelende David die door Samuel wordt gezalfd. De begeleidende tekst luidt: "Schrijf arbeider met je vijl, dit is de eerste zalving van David". Dan zien we David en Goliath, de één gewapend met een slinger en kromstaf, de ander met zwaard en schild. De tekst luidt: "Geveld door een slinger, valt hier Goliath, die zijn krachten slecht gebruikte". De volgende scène toont de triomferende David. De tekst is ditmaal erg feitelijk: "Hier onthoofdt David hem met zijn zwaard". De laatste scène toont hoe David een lam redt uit de bek van een beer. "Beer, jij gaat ten onder en wordt aan de wormen gegeven door een ongewapende jongen", staat erbij. Het mag duidelijk zijn dat deze staf in het teken staat van het gevecht tussen goed en kwaad, waarbij David het goede vertegenwoordigt, de onschuld en de nederigheid, terwijl Goliath een type is van de duivel, de trots¹⁵².

Minder uitgewerkt is de iconografie van staven met een bladvormig uiteinde of een uiteinde in de vorm van een drakenkop¹⁵³.

De bloeiende staf zou verwijzen naar de antifoon die tijdens de abts- of bisschopswijding werd gezongen op het moment dat de abt of bisschop zijn staf overhandigd kreeg, "Maar de rechtvaardige groeit als een palm, als de ceder op de Libanon rijst hij omhoog. Zij worden in Jahweh's tempel geplant, En bloeien in de voorhoven van onzen God" (Psalm 92, 13-14). Daarnaast was de bloeiende staf symbool voor het door God verkozen leiderschap van de desbetreffende hoogwaardigheidsbekleider, een idee dat was ontleend aan Nummeren 17, 6-8 waarin God Mozes instrueert twaalf kale takken in het tabernakel te plaatsen die de twaalf stammen van Israel representeerden. De staf van de man die hij als leider zou uitverkiezen zou gaan bloeien. En inderdaad, de volgende dag "was de staf van Aäron, die aan de stam van Levi behoorde, gaan bloeien; hij had knoppen en bloesem en droeg rijpe amandelen".

De drakenkop zou ontleend zijn aan het verhaal uit Exodus waarin Aäron zijn staf in een slang veranderde tijdens zijn eerste bezoek aan de farao van Egypte. Toen de magiërs van de farao het kunstje imiteerden at Aäron's slangenstaf de twee Egyptische slangen op. Anderen zien in de drakenkop een referentie aan het oprichten van de bronzen slang door Mozes (Exodus 7, 9-12), een gebeurtenis die volgens middeleeuwse exegeten een voorafbeelding was van de kruisiging van Christus. In beide gevallen zou de drakenkop een positieve betekenis hebben¹⁵⁴.

In Ename is een dergelijke positieve interpretatie van de draak niet aan de orde, omdat deze door de twee staande figuren wordt vertrapt. Het gaat hier overduidelijk om een symbool van het kwaad dat wordt overwonnen en daarmee om een verwijzing naar Psalm (90) 91,13, "Super aspidem et basiliscum ambulabis, et conculcabis leonem et draconem", "Op slang en adder zult gij

FIG. 56 Geëmailleerde kromstaf van circa 1185-1200, gevonden in de kerk van St. Père-en-Vallée in Chartres. De curva is versierd met personificaties van de deugden en ondeugden; op de nodus zijn vier scènes uit het leven van David verbeeld (Florence, Museo Nazionale del Bargello, Carrand 622). © Ministero per i Beni e le Attività Culturali Soprintendenza Speciale per il Patrimonio Storico, Artistico ed Etnoantropologico e per il Polo Museale della città di Firenze. *Enamel crosier of circa 1185-1200, found in the church of St. Père-en-Vallée in Chartres. The curve is decorated with personifications of the virtues and vices. On the nodus there are four scenes from the life of David (Florence, Museo Nazionale del Bargello, Carrand 622). © Ministero per i Beni e le Attività Culturali Soprintendenza Speciale per il Patrimonio Storico, Artistico ed Etnoantropologico e per il Polo Museale della città di Firenze.*

¹⁵¹ Onder de knop is een metalen band met daarop de tekst: "frater Willelmus me fecit".

¹⁵² Oman 1967, 298-301; Campbell 1979, 364-369

en 371.

¹⁵³ Heslop 1994, 38-42.

¹⁵⁴ Luckhardt & Niehoff (red.) 1995, 491-492;

Gaborit-Chopin 1979, 234-235; Heslop 1994, 42-43.

treden, leeuwenwelp en draak vertrappen”. Dit is een passage die doorgaans als een metafoor voor Christus’ overwinning op het kwaad werd geduid. Vaak zijn bij uitbeeldingen van de psalm alleen leeuw en draak uitgebeeld, en worden slang en ander weggelaten.

Het vertrappen door Christus, zoals op de Enaamse voluut, komt op kromstaven zelden voor. In het Engelse Alcester in Warwickshire vond men echter wel een Angelsaksische Tau-staf uit

de vroege 11de eeuw met een soortgelijk motief (fig. 57-58)¹⁵⁵. Vermoed wordt dat deze afkomstig is uit de nabijgelegen abdij van St. Maria in Evesham, in welk geval het dus om een abtsstaf gaat. Op de ene zijde van de staf is centraal Christus afgebeeld, die leeuw en draak vertrapt¹⁵⁶. Hierbij is de vertrappende Christus synoniem voor de abt die in het klooster, conform de regel van Benedictus, als Christus’ plaatsvervanger geldt. De andere zijde van de Alcester-staf toont de offerdood van Christus, die

FIG. 57 Dubbelzijdige Taustaf uit Alcester (Warwickshire) met aan een zijde Christus die leeuw en draak vertrapt (Londen, British Museum). © The Trustees of the British Museum.
Tau-staff from Alcester with double-sided decoration (Warwickshire), this side showing Christ trampling the beasts. © The Trustees of the British Museum.

FIG. 58 Dubbelzijdig versierde Taustaf uit Alcester (Warwickshire) met op de andere zijde de Kruisiging (Londen, British Museum). © The Trustees of the British Museum.
Tau-staff from Alcester with double-sided decoration (Warwickshire), this side showing the Crucifixion. © The Trustees of the British Museum.

¹⁵⁵ Nu in het British Museum, Londen.

¹⁵⁶ Beckwith 1974, 41.

symbool staat voor zijn compassie met de medemens, zijn barmhartigheid en voor de verlossing. Deze afbeelding spoorde de abt aan compassie te hebben en barmhartigheid te tonen. Feitelijk gaat het op deze staf dus om een variatie op het thema van de taken van de abt. Zijn leiderschap werd benadrukt door een thans verdwenen ornament bovenop. Op basis van late 11de-eeuwse zegels uit Chester en Evesham en afbeeldingen in handschriften waarop de bovenstukken van staven worden weergegeven als een vrucht, knop of blad met twee voluutachtige bladeren aan weerszijden, zal dit ornament vermoedelijk een vegetatieve vorm hebben gehad. Deze verwees naar de staf van Aäron¹⁵⁷.

7 De iconografie van de Enaamse abtsstaf

7.1 Over ivoor

Soms heeft het materiaal waaruit een kunstwerk vervaardigd is een iconografische betekenis. Eén van de eerste voorbeelden van een grote zittende Christus in steen bevindt zich in de voorhal van St. Emmeram in Regensburg en dateert uit de 11de eeuw. De inscriptie maakt duidelijk dat dit opmerkelijke beeld niet voor niets van steen is. Er staat namelijk: “Aangezien Christus door zijn onwrikbare goddelijkheid rots genoemd wordt, bestaat zijn beeld terecht uit een steenblok” (fig. 59)¹⁵⁸. Net als steen riep

FIG. 59 11de-eeuws reliëf met een zittende Christus in de voorhal van de St. Emmeram in Regensburg. De inscriptie maakt duidelijk dat dit opmerkelijke beeld niet voor niets van steen is. Er staat namelijk: “Aangezien Christus door zijn onwrikbare goddelijkheid rots genoemd wordt, bestaat zijn beeld terecht uit een steenblok”. © Diözesanmuseum Regensburg, Wolfgang Ruhl M.A.

11th-century stone relief showing Christ seated in the entrance porch of St. Emmeram in Regensburg. The inscription indicated clearly that this remarkable relief was made of stone for a purpose. It reads: “As Christ can be called a rock due to his unwavering godliness, so his statue is rightly made of a block of stone”. © Diözesanmuseum Regensburg, Wolfgang Ruhl M.A.

¹⁵⁷ Heslop 1994, 38-42.

¹⁵⁸ Raff 1994, 17-22. In het Latijn luidt de inscriptie rond het beeld van Christus “cum petra sit dictus stabili p(ro) numine / xpc illius / in saxo satis apte constat imago”.

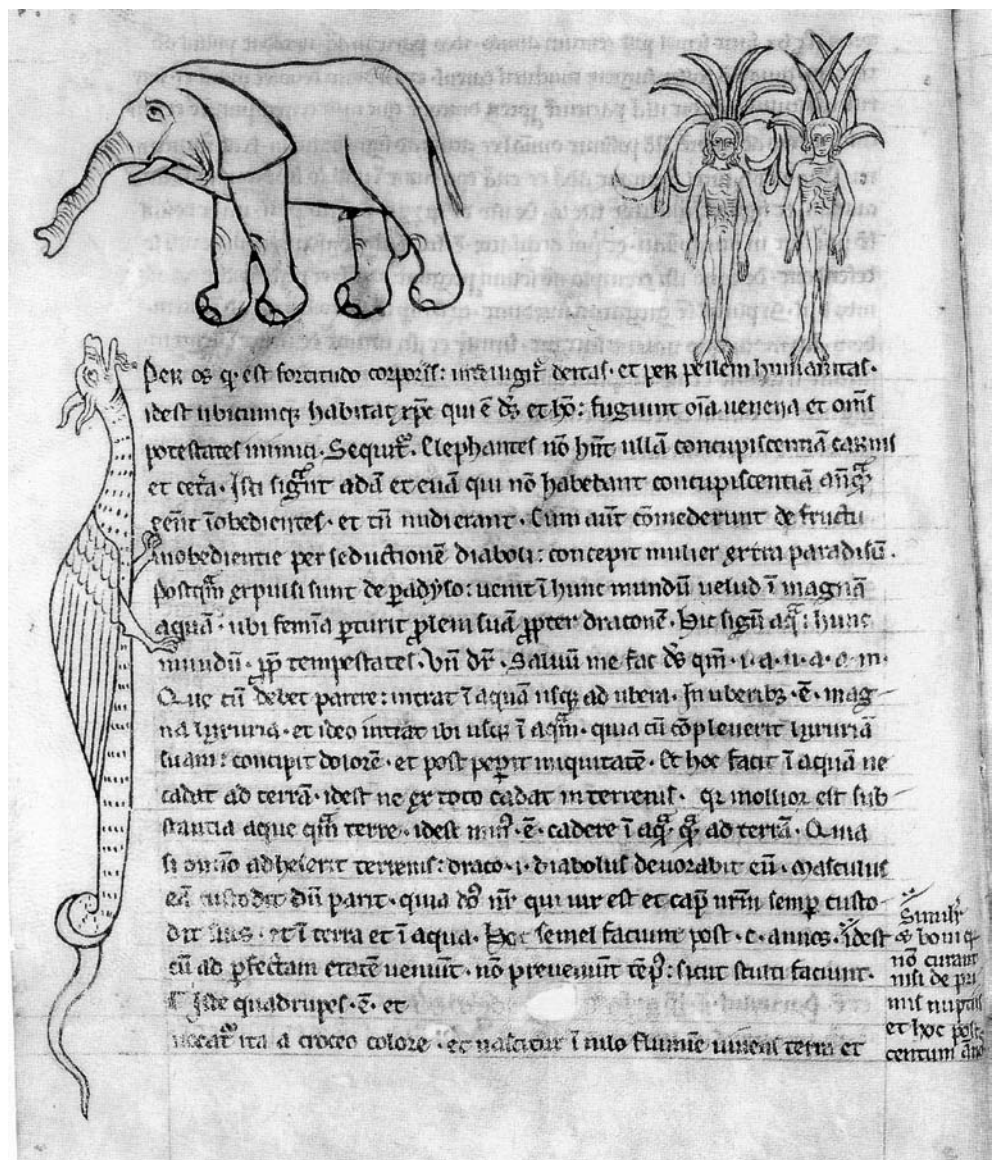
ivoor betekenisassociaties op. De witte glans van het materiaal herinnerde de middeleeuwer aan de maagdelijke reinheid¹⁵⁹. Daarbij komt dat de olifant in de middeleeuwse optiek een uitermate kuis dier was, en die kwaliteit straalde af op het van de olifant afkomstige ivoor¹⁶⁰. Ivoor was daarom uitermate passend voor afbeeldingen van Christus en voor pyxiden, kleine ronde doosjes waarin geconsacreerde hosties, het symbolische lichaam van Christus, bewaard werden¹⁶¹.

De idee dat de olifant kuis was, stoelt op verhalen in de diverse bestiaria, middeleeuwse beestenboeken waarin dieren en hun symbolische betekenis centraal staan¹⁶². Het olifantenlemma in het bestiarium, dat veel langer is dan dat voor de meeste andere

dieren, begint al met de constatering dat olifanten intelligent zijn en een goed geheugen hebben. Ze zouden slechts eenmaal in hun leven copuleren en stelden zich tevreden met één jong, ook al leefden ze wel driehonderd jaar. Wanneer het olifantenpaar besloot een kind te willen hebben, trok het naar het oosten, richting het paradijs en zocht daar de mandragoraboom. Pas na het eten van deze boom kwamen de lustgevoelens en raakte het vrouwtje zwanger. Het kind werd gebaard in een meer, dat bejaagd werd door een draak, de vijand van olifanten. Daarom hield het mannetje tijdens het baren de wacht, om, als de draak te dichtbij kwam, deze onmiddellijk te vertrappen, tot de dood erop volgde (fig. 60).

FIG. 60 Afbeelding van een draak en olifant (Rome, © Biblioteca Apostolica Vaticana (Vatican), MS Reg. Lat. 258. fol. 39v).

Miniature showing a dragon and an elephant (Rom, © Biblioteca Apostolica Vaticana (Vatican), MS Reg. Lat. 258. fol. 39v).

¹⁵⁹ Herzog & Röss 1958, 1324.

¹⁶⁰ Koldewey 1993, 142.

¹⁶¹ Kessler 2004, 27.

¹⁶² Hassig 1995, 135.

Een tweede bestiariumpverhaal over de olifant betreft zijn slaapgevoontes. Het wat onsamenhangende verhaal gaat als volgt: Olifanten hadden geen kniegewrichten. Een omgevallen olifant kon dan ook niet meer overeind komen en daarom sliep hij staande tegen een boom. Wilde een jager een olifant vangen, dan hoefde hij dus alleen maar diens slaapboom in te zagen en te wachten tot boom en olifant het begaven. De omvallende olifant trompetterde van

schrik, waarop onmiddellijk een grote olifant verscheen om hem te helpen, maar deze kon hem niet van de grond lichten. Daarop slaakten beide olifanten een luide kreet, waarop er twaalf olifanten verschenen, maar ook deze waren niet in staat hun gevallen soortgenoot te lichten. Daarom riepen ze allemaal om hulp en onmiddellijk verscheen er een onbelangrijk klein olifantje, dat zijn slurf onder het gevallen dier stak en hem omhoog hielp (fig. 61).

FIG. 61 Een klein olifantje helpt zijn gevallen soortgenoot overeind (Londen, British Library, MS Royal 12.F.XIII, fol. 11v). © The British Library Board. All Rights Reserved.
A tiny elephant helps his fallen-over comrades to stand up (London, British Library, MS Royal 12.F.XIII, fol. 11v). © The British Library Board. All Rights Reserved.

Het kleine olifantje had bovendien de eigenschap dat geen kwaad, zelfs geen draak, in de buurt van zijn haar of beenderen kon komen wanneer deze tot as waren gereduceerd¹⁶³.

Uiteraard hebben deze verhalen vooral een symbolische betekenis en deze wordt breed uitgemeten in de bestiariumentekst. Het olifantenpaar in het eerste verhaal staat voor Adam en Eva, het eerste mensenpaar dat at van de boom der wijsheid, gemeenschap had, daarom uit het paradijs werd verjaagd, waarop ze ten slotte belaagd werden door de draak, die ze overwonnen. In het andere verhaal staat de grote olifant die zijn gevallen soortgenoot komt helpen voor de Hebreeuwse wet, die de gevallenen niet kon helpen. De twaalf olifanten die eveneens onmachtig waren, symboliseerden de profeten. Het kleine olifantje stond voor Christus, die door zijn nederigheid en door zijn bereidheid voor de mensheid de offerdood te sterven, verlossing verkreeg voor de mens. Het verhaal van de as van de kleine olifant laat zien dat het kwaad daar geen vat heeft, waar de Heer present is¹⁶⁴.

De Enaamse voluut, die het vertrappen van de slang door Christus verbeeldt, is vervaardigd van ivoor, een symbool voor zuiverheid en maagdelijkheid, afkomstig van een puur dier, een symbool voor Christus, en evenals deze een vertrapper van de draak. Voor de thematiek op de Enaamse staf had dus geen beter materiaal gevonden kunnen worden.

7.2 De inscripties

Op de Enaamse voluut staat aan de Christuszijde: “door de geest van Jezus wordt de slang van het kwade vertrap”. Aan de andere kant lezen we: “door de vertrapende Christus wordt het kwade uitgeroed”. Het vertrappen van een aantal dieren door Christus is in de middeleeuwen een veel voorkomend beeld dat doorgaans gebaseerd is op de eerder genoemde psalm (90) 91,13, die als metafoor werd beschouwd voor Christus’ overwinning op het kwaad. In de Vulgaat wordt hier voor het vertrappen echter het woord ‘*ambulabis*’ gebruikt en niet, zoals in Ename, een vervoeging van ‘*calco*’, dat eveneens ‘vertrappen’ of ‘vertreden’ betekent. De vraag is dan ook of er teksten te vinden zijn waarin wel vervoegingen van ‘*calco*’ worden gebruikt. Het zijn er weinig, maar ze bestaan wel¹⁶⁵.

In Lucas 10,19 staat: “zie, Ik heb u de macht gegeven om op slangen en scorpioenen te trappen en macht over heel de kracht van den vijand; niets zal u deren¹⁶⁶. Maar verheugt u niet, omdat de duivels u onderworpen zijn; verheugt u, omdat uw namen opgeschreven staan in de hemel”. In deze passage gaat het erom dat Christus de macht heeft gedelegeerd aan afgevaardigden om slangen en scorpioenen, kortom het kwaad, te vertrapen.

Een volgende passage waarin we het woord zelfs veelvuldig tegenkomen is Jesaja 63, 3: “Ik, ik alleen heb de wijnpers getreden, En geen enkel volk stond mij bij; Ik heb ze vertreden in mijn toorn, Ze vertrap in mijn gramschap. Toen spatte hun bloed op mijn kleren, En besmeurde ik heel mijn gewaad: Want ik had een dag van wraak beraamd, Gekomen was mijn jaar van Verlossing!”¹⁶⁷ Deze passage maakt deel uit van een lang hoofdstuk dat

in het teken staat van het vertrappen van de vijand. Het hoofdstuk begint als volgt: “Wie is het, die van Edom komt, In bloedrode kleren van Bosra, Stralend in zijn feestgewaad, Fier in zijn geweldige kracht? Ik ben het, wiens woord gerechtigheid is, Die machtig is, om te redden! Waarom is dan uw feestgewaad rood, Uw kleren, alsof Gij de wijnpers treedt?” En dan volgt de eerder geciteerde passage. De bringer van gerechtigheid die machtig is om te redden, geen wonder dat men deze figuur altijd in verband heeft gebracht met Christus, de toornige wedergekomen Christus van het Laatste Oordeel wiens kleren met het bloed van zijn Passie zijn bekleet. Zijn toorn geldt vooral diegenen die van geen verlossing wilden weten, “zij waren weerspanning, en bedroefden zijn heilige geest; Zo is Hij hun vijand geworden, heeft Hij zelf ze bestreden”.

Ook in de Openbaring van Johannes (19, 15-16) komt een dergelijke passage voor, weer met een vervoeging van het woord ‘*calco*’: “en uit zijn mond kwam een scherp zwaard tevoorschijn, om er de volkeren mee te treffen. Hij zal ze weiden met ijzeren staf; Hij zelf treedt de perskuip van de grimmige toorn van de almachtige God. En op zijn kleed en op zijn heup draagt Hij de Naam geschreven: ‘Koning der koningen, Heer der heren’”¹⁶⁸.

Al deze passages zouden van toepassing kunnen zijn op de Christuszijde van de Enaamse staf. Zoals gezegd gold de abt in het klooster als plaatsvervanger van Christus. Zijn taak was het de gemeenschap te leiden en te zorgen dat de hem toevertrouwde monniken niet van het rechte pad afdwaalden. In die zin zou de passage uit Lucas 10,19 van toepassing kunnen zijn op de abt; Christus heeft hem immers de macht gegeven om het kwade te vertrapen. De passages uit Jesaja en Openbaringen zijn meer eschatologisch van aard en hebben betrekking op de wedergekeerde en oordelende Christus. Dat past wel bij de Christusfiguur op de Enaamse curva, die koninklijke kledij draagt en bovendien voorzien is van een orbe met kruis, als teken van zijn wereldheerschappij. De Christus op de staf herinnerde de monniken er dus aan dat de abt de plaatsvervanger van Christus was in het klooster. Was men hem niet gehoorzaam, dan was men ongehoorzaam aan Christus en daarmee verdoemd. De uitbeelding op de staf riep de monniken aldus op tot gehoorzaamheid en nederigheid.

Maar wie is de vrouwelijke figuur met nimbus, sluier en diadeem aan de andere zijde van de staf? Net zoals Christus vertrap zij op actieve wijze het kwaad. Hoe past zij bij de bovengenoemde Bijbelpassages waarin het woord ‘*calco*’ voorkomt?

De inscriptie aan de Christuszijde indachtig moet men haar gelijkstellen met de geest van Christus. Zij is één met Christus; zij is Christus. Christus en zijn geest zijn uitwisselbaar. Samen vormen zij een spirituele twee-eenheid. Het kan daarom niet anders dan dat hier de ‘*sponsa christi*’, de bruid van Christus is afgebeeld. Immers, in het hoofdstuk dat onmiddellijk voorafgaat aan het eerder geciteerde Jesaja 63 worden aan een bruid de volgende woorden gericht, “Ge zult een erekroon zijn in de hand van Jahweh, een koninklijke diadeem in de hand van uw God [...] En zoals een bruidegom zich verheugt in zijn bruid zal uw God zich verheugen in u”. De bruid wordt overigens ook genoemd in

¹⁶³ Geparafraseerd naar de Engelse vertaling van het Bestiarium in Cambridge University Library II.4.26, cf. White 1984, 24-26.

¹⁶⁴ White 1984, 27-28.

¹⁶⁵ Fischer 1977, onder het lemma ‘*calco*’.

¹⁶⁶ “*ecce dedi vobis potestatem calcanti supra serpentes et scorpiones*”.

¹⁶⁷ “*torcular calcavi solus et de gentibus non est vir mecum calcavi eos in furore meo et conculcavi eos in ira mea et aspersus est sanguis eorum super vesti-*

menta mea et omnia indumenta mea inquinavi”.

¹⁶⁸ “*et de ore ipsius procedit gladius acutus ut in ipso percutiat gentes et ipse reget eos in virga ferrea et ipse calcet torcular vini furoris irae Dei omnipotentis*”.

Openbaring 21,2: “En de heilige Stad, het Nieuw-Jerusalem, zag ik neerdalen van God uit de hemel, toegerust als een bruid, die voor haar man is getooid”. In Openbaring 22 volgt een uitgebreide beschrijving van het Hemelse Jeruzalem, niet als bruid maar als ommuurde stad, en de passage besluit met de eenwording van Christus en zijn bruid.

7.3 De ‘sponsa Christi’

Dit roept de vraag op wie nu eigenlijk de bruid van Christus is. Wie is dat hemelse Jeruzalem? Was dat Maria?

Inderdaad werd de glimlachende en met een diadeem getooide dame op de voluut door Van de Walle als Maria geïnterpreteerd, als de ‘Maria van Lothrycke’ zelfs, naar de kapel die op de plaats van de vroegere burcht was blijven voortbestaan¹⁶⁹. De Christus en de Mariafiguur zouden het dubbele patrocinium van de abdij tot uitdrukking brengen.

Deze interpretatie stuit echter op een aantal bezwaren. Op de eerste plaats is het ongebruikelijk om op een abtsstaf te refereren aan het patrocinium van een kerk of abdij. De abtsstaf gold als een symbool van de herderlijke taak van de ambtsdrager en als er al een iconografisch programma op was verbeeld, dan lag dat, zoals hierboven aangetoond, doorgaans in de lijn van de plichten van de abt jegens zijn monniken en vice versa.

Op de tweede plaats is het maar de vraag of de dame op de kromstaf wel zonder meer als Maria kan worden geïnterpreteerd. De bloeitijd van de Mariaverering nam weliswaar een aanvang in de 11de eeuw, maar werd vooral door de nieuwe kloosterorden van de cisterciënzers en premonstratenzers gepopulariseerd. Zodoende nam na 1100 het aantal eretiteln voor Maria enorm toe. Vooral haar maagdelijke schoonheid en barmhartige moederlijkheid staan centraal, aldus Walter Delius, die een omvangrijke studie wijdde aan de ontwikkeling van de Mariaverering¹⁷⁰. In Maria, zo schreef Bernardus van Clairvaux in de 12de eeuw “was niets strengs, niets afschrikwekkends, zij is zeer mild”. En Maria was natuurlijk de maagd bij uitstek. In de exegetische literatuur zag men Maria als moeder van God, maar ook als hemelkoningin, inderdaad, als ‘*sponsa Dei*’. Zoals Christus de Nieuwe Adam is, is Maria de Nieuwe Eva. Vanaf de 12de eeuw wordt op timpanen zelfs uitgebeeld hoe Maria na haar dood in de hemel wordt opgenomen en daar, volgend op het Laatste Oordeel, als gekroonde koningin op een troon is gezeten naast Christus¹⁷¹. Op het eerste gezicht lijkt niets dus Van der Walle’s interpretatie van de vrouwelijke figuur op de Enaamse voluut in de weg te staan. Het probleem is echter dat bovengenoemde opvatting van Maria als ‘*sponsa Dei*’ niet algemeen was en dat men er juist in de kloosters heel andere denkbeelden op na hield. En het was in een klooster dat de Enaamse abtsstaf functioneerde.

Het beeld van Maria als ‘*sponsa Dei*’ is vooral terug te vinden in de kathedralen en kapittelkerken. In de kloosters werd de ‘*sponsa Dei*’ heel anders geïnterpreteerd. Zelfs de cisterciënzerabt Bernardus van Clairvaux, een groot voorvechter van de Mariaverering, identificeerde in zijn veel gelezen Hoogliedcommentaren

de bruid niet met Maria. Daar komt bij dat in de 12de-eeuwse optiek Maria toch vooral het middel was waardoor Christus mens kon worden. Zij was bemiddelaar, ‘*mediatrix*’, steun- en toevluchtsoord voor de zondaar in nood. Wanneer in 1108 te Ename het dubbelpatrocinium van de abdij wordt genoemd, dan heeft men het ook over “*Sanctus Saluator Sanctaque Genetrix Dei Virgo Maria*”¹⁷². Maria wordt hier dus genoemd als de moeder van God, zij staat niet op zich, terwijl de dame op de voluut heel kordaat in haar eentje, in de “geest van Christus” het kwaad te lijf gaat. Dat past Maria niet. Delius schrijft zelfs uitdrukkelijk dat Maria nooit een actieve rol toebedeeld krijgt bij het verlossingswerk van Christus. Door de geboorte van Christus schonk Maria de mensheid de verlosser die verlossing mogelijk maakte. Door Maria kwam het heil tot ons. Maria bemiddelt, maar strijdt niet¹⁷³. Het vertrappen van de draak of slang door Maria komt wel voor, maar zij is dan altijd tronend weergegeven met het Christuskind, de eigenlijke vertrapster, op schoot¹⁷⁴ en als zij staande is weergegeven heeft zij het Christuskind op de arm. Een vertrappende Maria zonder Christuskind zou een unicum zijn. Evenmin wordt Maria afgebeeld met een diadeem in het haar. Vandaar dat het problematisch is de vertrapster op de Enaamse voluut als Maria te identificeren.

Is zij dan Ecclesia, de kerk, een zinnebeeld voor het hemelse Jeruzalem? Ecclesia wordt in de hoge middeleeuwen immers afgebeeld met kroon en nimbus, een staf met een kruis evenals met een lange mantel en een kostbaar gewaad. Meestal draagt zij echter ook een attriboot, een schaal, kelk, boek of kerkgebouw en wordt zij gecontrasteerd met de figuur van Synagoge¹⁷⁵. Dat is hier niet het geval: de Enaamse vertrapster draagt enkel een bloeiende staf, als teken van haar maagdelijkheid. En dit laatste gegeven, samen met het feit dat de Enaamse staf in de context van een benedictijnenklooster functioneerde, maakt de identificatie van de vertrapster als ‘Ecclesia’ problematisch. Ecclesia omvat immers de hele kerk, alle gelovigen, en in dat geval heeft de bloeiende staf van de maagdelijkheid geen functie.

Interessant in deze context is dat juist in de 12de eeuw de ‘*sponsa*’-gedachte sterk in de belangstelling stond. Dit blijkt uit de stortvloed aan Hooglied-commentaren die in deze tijd werden geschreven door Anselm van Laon, Bruno van Segni, Rupertus van Deutz, Honorius van Autun, Filips van Harveng, Gilbert de la Porrée, Willem van St. Thierry en vele anderen¹⁷⁶. Bernardus van Clairvaux spant echter de kroon, want vanaf 1135 tot zijn dood in 1153 schreef hij maar liefst meer dan 80 preken over het Hooglied en met deze *Sermones super Canticum Canticorum* formuleerde hij het belangrijkste en meest gelezen commentaar op dit werk.

Het Hooglied is een gepassioneerde dialoog tussen twee geliefden over het genot van het samenzijn en het verdriet over de afwezigheid. Aangezien het hier om een canonieke Bijbeltekst gaat, waren exegeten niet geneigd de tekst letterlijk te nemen, als een lied dat de vreugde en pijn van een liefdesrelatie beschrijft, maar zocht men vooral naar een diepere, allegorische beteke-

¹⁶⁹ Van de Walle et al. 2002, 406.

¹⁷⁰ Delius 1963, 156-157.

¹⁷¹ Verdier 1980.

¹⁷² Milis 1977, 11.

¹⁷³ Delius 1963, 162.

¹⁷⁴ Een voorbeeld is het westwerkaltaar in de St.

Servaaskerk in Maastricht waar de maagd Maria als volgt wordt omschreven: “*tu sis salvatrix et virginitatis fictrix araque regalis attritio vera draconis*”. Maria is hier in een mandorla gezeten met het Christuskind op schoot. Ook bij de vele ‘*Sedes Sapientiae*’ beelden heeft Maria vaak een draak

onder haar voeten, maar ook hier zit zij, en houdt zij het Christuskind op schoot.

¹⁷⁵ Greisenegger 1968, 569-579.

¹⁷⁶ Ohly 1958.

nis. De vraag wie de bruid en bruidegom zijn, staat in deze geschriften centraal. Kloosterlingen zagen de tekst als de expressie van hun verlangen naar God¹⁷⁷. In zijn *Hooglied*-commentaren spreekt Bernardus herhaaldelijk over Jeruzalem als hemelse stad, “onze moeder” die neerdaalt op de aarde. Volgens de *Hooglied*-tekst sprak de bruidegom tot zijn bruid: “Mijn vriendin, je bent mooi, innemend en lieflijk als Jeruzalem en geducht als een in slagorde geschaarde legermacht”¹⁷⁸. Bernardus vergelijkt de geduchtheid van deze slagorde meermaals met het kloosterleven¹⁷⁹.

Naar mijn idee moet de vertrapster in de context van het klooster worden geïnterpreteerd. Het monastieke doel was immers eenwording met Christus. Om dit te bereiken offerde de kloosterling zich op, door uit liefde voor God een maagdelijk bestaan te leiden. De strijd die de kloosterling leverde tegen de bekoringen van het vlees, maakte hem tot een “*miles christi*”, die zijn kracht ontleende aan zijn seksuele onthouding¹⁸⁰. In de middeleeuwen was de idee dat de kloosterling vanwege zijn aseksualiteit een engelachtig bestaan leidde wijdverbreid. Op het moment dat de monnik de pijn van zijn orde, het engelengewaad, aannam, verplichtte de monnik zich tot het aseksuele bestaan van een engel. De kerkvader Ambrosius verwoordde het principe zo: “In de heilige maagden zien we op aarde het leven van de engelen dat we in het paradijs verloren”¹⁸¹. Sommige auteurs waren zelfs van mening dat de kloosterling superieur was aan de engel, want de engel had niet de handicap in een vleselijk omhulsel te zijn gevat; hij was al van nature een aseksueel wezen¹⁸². Door zijn levenswijze preludeerde de monnik op het toekomstige leven in de hemel. Volgens Bernardus van Clairvaux was de monnik een bewoner van Jeruzalem. Sterker nog, “Jeruzalem staat voor hen die in deze wereld een religieus leven leiden: zij imiteren, voor zover dat binnen hun mogelijkheden ligt, door het leiden van een eerlijk en geordend leven de zeden van het hemelse Jeruzalem”¹⁸³. En hij ziet dit hemelse Jeruzalem als “onze moeder”. Het klooster is dus, in de woorden van Leclercq, in zijn inleiding op de monastieke teksten van de middeleeuwen, “een Jeruzalem der verwachting, een wachtruimte en een verlangen, een ruimte ter voorbereiding op de heilige stad waaraan men enkel met vreugde kan denken”. Een discipel van St. Bernardus, de altijd glimlachende David van Himmerod, schreef in zijn biografie over zijn leermeester: “Hij had, zoals de heiligen, een gelaat dat straalde van blijdschap; hij had het gelaat van iemand die naar Jeruzalem ging”¹⁸⁴.

De iconografie van de Enaamse voluut lijkt dus te draaien rond het begrip van spirituele eenwording met Christus, die enkel mogelijk was door de ‘*virginitas*’, de seksuele onthouding waartoe de monnik zich verplichtte. Slechts voor hen die als ‘*milites christi*’, als mede-vertrappers van het kwaad, met Christus hadden gestreden was die eenwording weggelegd. De ‘*sponsa christi*’ staat hier waarschijnlijk niet voor Maria of Ecclesia, maar is symbool voor het monastieke streven naar eenwording met Christus. Het verlangen van de monnik is het verlangen van de bruid.

De idee dat de christelijke maagd de bruid van Christus is, is al in de 3de eeuw te vinden, in de geschriften van Tertullianus, Athanasius en van de eerder genoemde Ambrosius¹⁸⁵. Vandaar

de bloeiende staf die door de ‘*sponsa*’ wordt vastgehouden. Dit is een expliciete verwijzing naar de maagdelijkheid, die de ‘*sine qua non*’ van de kloosterling was.

Deze ‘*sponsa*’-thematiek richtte dus zich niet zozeer op de abt, maar op de kloosterlingen die hij onder zijn hoede had. De Christusafbeelding diende in de eerste plaats om hen ervan te overtuigen dat hun abt Christus’ plaatsvervanger was in het klooster. Aan hem was men onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verschuldigd. Zondigen tegen zijn regime was zondigen tegen Christus, wat tot verdoemenis zou leiden, terwijl het nu juist de taak van de monnik was om als ‘*miles Christi*’ het kwaad uit te roeien. Pure plichtsbetrachting was onvoldoende, de monnik diende zich volledig over te geven, uit liefde voor God¹⁸⁶. Deze liefde wordt verbeeld door de glimlach van de bruid.

7.4 Vader abt, moeder abt

De voluut droeg ook een boodschap voor de abt, sterk gelijkend op die van de eerder besproken kromstaven. Weer geldt het adagium: “Weerleg, bemoedig, berisp”, maar ditmaal herinneren de vertrappende figuren van Christus en zijn bruid aan de taken van de abt. De Christus Pantocrator vertegenwoordigde een zekere strengheid, die voor de abt als vermaning bedoeld was: hij zou niet alleen op zijn eigen persoon beoordeeld worden, maar ook op het gedrag van de gehele hem toevertrouwde klooster-gemeenschap. Hij droeg de verantwoording voor elk van zijn monniken. De vriendelijke, zachtmoedige en barmhartige manier van leidinggeven werd dan weer belichaamd door de glimlachende *sponsa*.

Dit is helemaal conform de *Regel van Benedictus*, want stelt deze niet dat de abt al naargelang de situatie streng als een meester dient te zijn, dan wel zachtvaardig als een vader? Alleen is de zachtvaardige vaderrol op de Enaamse staf vormgegeven als een glimlachende moeder. Ook dat past goed in de 12de eeuw en is niet zo gek als het wellicht op het eerste zicht lijkt.

Walker Bynum heeft er in haar studie *Jesus as Mother* op gewezen dat juist deze periode een opkomst kende van een moederlijk idioom voor Christus, Mozes, Petrus en Paulus, prelaten en abten. In allerlei teksten worden zij omschreven als moeders die hun kinderen voeden en liefhebben¹⁸⁷; deze moederlijke zorgtaak was complementair aan het vaderlijke gezag. Het beeld dat hiervoor gekozen wordt, is dikwijls dat van de moeder die haar kinderen aan haar borst koestert en voedt met haar eigen melk. Melk werd in de middeleeuwen gezien als een vorm van bloed. Vandaar dat het beeld van de borstvoedende moeder als symbool voor Christus kon fungeren, die immers zichzelf opofferde om de mensheid te verlossen. Anselmus van Canterbury († 1109) lijkt de initiator te zijn geweest van het nieuwe moederlijke idioom van de 12de eeuw, maar de idee werd al snel overgenomen door Bernardus van Clairvaux, Aelred van Rievaulx, Guericus van Igny, Isaac van Stella en vele anderen. De abt was vader en moeder in één, zo stelt Bernardus, in preek 23: “Hier is iets dat die oversten zouden moeten horen die altijd verlangen hun monniken van angst te vervullen

¹⁷⁷ Leclercq et al. 1957, 84.

¹⁷⁸ Hooglied 6,3.

¹⁷⁹ Bredero 1993, 298-299.

¹⁸⁰ Bugge 1975, 47-58.

¹⁸¹ Migne PL 16, 345 (De institutione virginis CIV).

¹⁸² Bugge 1975, 30-35.

¹⁸³ Sup. Cant. 55, 2, Migne PL 183, 1045.

¹⁸⁴ Leclercq et al. 1957, 56-58.

¹⁸⁵ Bugge 1975, 59.

¹⁸⁶ Astell 1990, 98.

¹⁸⁷ Walker Bynum 1982, 110-169.

en die zich weinig om hun welzijn bekommeren. Leert, gij die de aarde regeert, leert dat gij moeders moet zijn voor diegenen die aan Uw zorgen zijn toevertrouwd, niet meesters; doet moeite om in hen de respons van liefde op te wekken, niet van angst; en als er dan zo af en toe reden is voor strengheid, laat die dan vaderlijk zijn en niet tiranniek. Laat genegenheid zien als een moeder zou doen, verbetert als een vader. Weest vriendelijk, vermijdt strengheid, deelt geen klappen uit, laat Uw borst zien: laat uw boezems uitzetten met melk en niet met boosheid [...] Waarom immers zou een jonge man, die gebeten is door de slang, het oordeel van de priester schuwen, terwijl dat nu juist diegene is naar wie hij zich zou moeten spoeden als naar de moederborst? Indien U spiritueel zijt, instrueert hem dan met een zachtmoedig gemoed¹⁸⁸. Dergelijk beeldend taalgebruik was vooral in zwang bij abten van cisterciënzersignatuur, maar niet exclusief; ook benedictijnenabten waren vertrouwd met deze thematiek.

Dus ook wat de iconografie betreft, die sterk beïnvloed lijkt door de commentaren die Bernardus van Clairvaux tussen 1135 en 1153 op het *Hooglied* schreef, hoort de Enaamse voluit in de 12de eeuw thuis. Dat men in Ename de cisterciënzerabt zo genegen was mag wellicht merkwaardig schijnen, aangezien Ename een benedictijnenabdij was en geen cisterciënzerabdij. Bernardus' geschriften werden in de middeleeuwen echter vrij algemeen gelezen, niet alleen in kloosters van de cisterciënzers, de orde waartoe Bernardus behoorde. De 13de-eeuwse mystica Juliana van Cornillon, die van augustijner huize was, leerde de laatste twintig preken van Bernardus uit haar hoofd. Ook leken hielden zich bezig met het *Hooglied*. Boudewijn van Guines liet het *Hooglied* in het Frans vertalen en wilde het vaak voorgelezen krijgen, niet slechts in de letterlijke betekenis maar ook in spirituele zin, vanwege de mystieke betekenis¹⁸⁹. In de volgende paragraaf zal daarom worden ingegaan op de invloed van de cisterciënzers in Vlaanderen. Die bleek verrassend sterk te zijn.

7.5 De invloed van Bernard van Clairvaux in Vlaanderen en Ename

In 1131 bracht Bernard van Clairvaux, in het gezelschap van paus Innocentius II, een bezoek aan Vlaanderen, waar hij met veel succes predikte¹⁹⁰. Ongeveer 30 jonge mannen uit zeer gegoede families sloten zich naar aanleiding van dit bezoek bij de cisterciënzerorde aan: onder meer Robert van Brugge, Geoffrey de Péronne, Alain de Lille en Thomas van St. Omer. Ook de toenmalige graaf Diederik van de Elzas liet zich door Bernardus' sprekentalent ver voeren en stichtte in 1140 samen met zijn echtgenote Sibille van Anjou nabij St. Omer de cisterciënzerabdij van Clairmarais. In 1142 begunstigde Diederik de abdij van Clairvaux door deze en haar (nog te stichten) dochterhuizen tolvrijheid te verlenen in zijn graafschap. In 1146/1147 predikte Bernardus de kruistocht in de zuidelijke Nederlanden en maakte daar veel indruk. De abdijen

van Aulne en Villers sloten zich aan bij de cisterciënzerorde. Ook stichtte het grafelijke paar in het bijzijn van Bernardus het klooster Loos bij Rijsel. Verder was Bernardus in Ieper getuige bij het ondertekenen van een oorkonde ten behoeve van het kapittel van St. Martinus in Ieper¹⁹¹. Bekend is dat Bernardus ook Affligem bezocht en dat hij de strenge leefwijze daar prees. Het gewenste resultaat, incorporatie, bleef echter uit¹⁹². Toch zou men zich dit bezoek blijven herinneren. In de abdij zou hij de eerder genoemde abtsstaf hebben achtergelaten, volgens een traditie die al in de 13de eeuw in de kroniek van Villers werd opgetekend¹⁹³. Ook in Ename was men niet ongevoelig voor de cisterciënzeridealen, vooral in de tijd van Giselbert II, zoals eerder vermeld.

Diederiks zoon Filips van de Elzas trad in de voetsporen van zijn ouders door begunstiger te worden van de abdij van Clairmarais en andere cisterciënzerhuizen waaronder Ourscamp, Melrose (Schotland) en Ten Duinen. Hij zou erg onder de indruk zijn geweest van een wonder dat de voormalige cisterciënzerabt Peter, bisschop van Tarentaise in de Savoie, in 1174 in Gisors had verricht. Voor zijn dood al had hij bepaald dat hij samen met zijn tweede echtgenote, Mathilde van Portugal, in Clairvaux, het klooster van St. Bernard, bijgezet wilde worden. Met dat doel schonk hij de abdij in 1189 de kostbaarheden van zijn privé-kapel, een collectie objecten die hij eerder al aan zijn echtgenote had overgemaakt¹⁹⁴. Na zijn dood in Acco in 1191 werd hij allereerst bijgezet in de Nicolaaskapel aldaar. Vervolgens werd hij overgebracht naar Clairvaux, om bijgezet te worden in de kapel van de Vlaamse graven. Wanneer deze kapel precies gebouwd werd, is onbekend, maar hij lag ten noordoosten van het kloosterpand en ten zuidoosten van het koor van de kerk. In de 18de eeuw weten Martène en Durand nog te berichten dat deze kapel gelegen was "*proche du cimetière des abbés; on y voit les tombes de Philippe, comte de Flandre, et de la comtesse Mathilde, son épouse.*" Deze 30 m lange kerk bestond uit een schip zonder zijbeuken, een transept met een lengte van 18 m en een zevenzijdige koorsluiting met daaronder een crypte. In deze crypte waren de beenderen bijgezet van de monniken die in de tijd van St. Bernard hadden geleefd. Naast Filips en Mathilde werd ook Agnes van Beaujeu in de kapel begraven. Zij was een dochter van Filips' zus Margaretha van Vlaanderen en Boudewijn van Henegouwen en Vlaanderen¹⁹⁵. Voordat deze kapel in 1775 werd afgebroken werden op 29 november de beenderen van graaf Filips, gravin Mathilde en Agnes in nieuwe graftomben in de kapel van St. Michel bijgezet, voorzien van inscripties en wapenschilden¹⁹⁶.

Besluit

De thematiek van de Enaamse voluit is sterk monastiek gericht. Diegene die de staf liet maken moet goed thuis geweest zijn in de belevingswereld van het middeleeuwse klooster. Dit impliceert dat de opdracht tot het maken van de staf in het klooster moet

¹⁸⁸ Leclercq et al. 1957, 139-140 (Bernardus, Sermo 23, pars. 2, *Hooglied* 2:27).

¹⁸⁹ Leclercq 1979, 52-53.

¹⁹⁰ "*Hoc usque nunc egerunt et quotidie agunt mirificae ejus captivae, Catalaunensis, Remensis, Parisiacensis, Maguntinensis, Leodiensis, et aliarum nonnullarum civitatum; Flandriae quoque et Germaniae, Italiae, Aquitaniae, et aliarum regionum, quascunque quascunque necessitate contigit*

aliquando, seu adhuc usque hodie contingit Virum Dei visitare." cf. Vita prima lib. 1, cap. XIII, nr. 62 col. 261c.

¹⁹¹ Didier (1954) 1987, 826-829.

¹⁹² Bredero 1993, 289.

¹⁹³ De staf is tegenwoordig in de kerkschat van de O.L. Vrouwekerk in Dendermonde, cf. Dhanens 1961, 209 nr. 594; Mantingh 2000, 237.

¹⁹⁴ Martène & Durand 1717, 639.

¹⁹⁵ Van Werveke 1976, 67-69.

¹⁹⁶ *Lettre à M. le comte de Montalembert, de l'Académie Française, sur les reliques de S. Bernard et de S. Malachie, et sur le premier emplacement de Clairvaux, par Ph. Guignard, correspondant du Ministère de l'instruction publique, ancien archiviste du département de l'Aube, bibliothécaire de la ville de Dijon, 1855, cf. <http://www.binetti.ru/bernardus/228.shtml> (geraadpleegd op 2 maart 2011).*

zijn gegeven, waarschijnlijk door de abt. Aangezien de Enaamse voluut op stilistische gronden gedateerd kan worden tussen 1170 en 1180/1190, komen twee abten als mogelijke opdrachtgevers in aanmerking. De eerste kandidaat is de in 1164 aangestelde Giselbert II, die rond 1176 of 1177 door zijn monniken afgezet werd omdat hij de Salvatorabdij in een cisterciënzerabdij wilde veranderen. De tweede mogelijke opdrachtgever is zijn opvolger, Lambert III. Deze was afkomstig uit de St. Baafsabdij in Gent. Het is niet precies bekend hoe lang hij aan het hoofd van het klooster stond. Hij wordt verder niet veel vermeld. We weten slechts dat zijn opvolger al in 1191 aan het bewind was.

Van deze twee abten lijkt Giselbert de meest voor de hand liggende kandidaat. Tijdens zijn bewind maakte de abdij in het derde kwart van de 12de eeuw immers een grote bloei door. Er kwamen veel schenkingen, men ruilde bezittingen om een meer aaneengesloten terrein te verkrijgen en er werden ook stukken land aangekocht. Voorts wordt verondersteld dat Giselbert II het kloostercomplex in Ename liet verbouwen. Daarnaast werd het aantal altaren vermeerderd en werden onder meer de gebouwen verbeterd. Al ging het later fout, en werd Giselbert vanwege zijn cisterciënzeridealen gedwongen als abt op te stappen, toch kon hij het in eerste instantie goed vinden met zijn monniken. Zij dichtten hem in hun kroniek alleen maar goede eigenschappen toe.

Opvallend is dat de op de Enaamse voluut verbeelde *'sponsa sponsus'*-thematiek door de geschriften van de belangrijke cisterciënzerabt Bernard van Clairvaux in de tweede helft van de 12de eeuw sterk in de belangstelling stond. Dit gaat goed samen met de veronderstelling dat Giselbert de mogelijke opdrachtgever van de staf was.

Het abbatiaat van Giselbert II valt samen met de heerschappij van Filips van de Elzas, eveneens een groot bewonderaar van de cisterciënzers. In zijn gebied ontstond in de tweede helft van de 12de eeuw onder invloed van de Maaslandse edelsmeedkunst een nieuwe meer vloeiende, levendige en natuurgetrouwe stijl. De Enaamse voluut is hiervan een belangrijke exponent. Dat deze inderdaad in Vlaanderen werd gemaakt lijkt vrij evident, juist omdat invloeden uit verschillende cultuurregio's - Engeland/Normandië voor de tweezijdige vorm, het Maasland en Noord-Frankrijk voor de stijl - in het object samenkomen.

Het moge duidelijk zijn dat de Enaamse voluut een heel bijzonder voorwerp is, een kostbaar kleinood dat wonder boven wonder de tand des tijds heeft doorstaan. Het laat zien dat er in het 12de-eeuwse Vlaanderen heel wat meer kunst moet zijn geweest dan de schaarse overblijfselen die we nu nog kennen, doen vermoeden. Ename was immers niet eens een heel belangrijke abdij en een topstuk als de Enaamse voluut ontstaat niet in isolement. De hoge kwaliteit van het object geeft inzage in een verloren cultuur en bewijst dat Vlaanderen op artistiek gebied in verbinding stond met de omliggende regio's en al in de 12de eeuw een hoog artistiek peil wist te bereiken.

Summary

The Ename abbey crook, a 12th-century symbol of power (Oudenaarde, prov. of East Flanders)

In 1995, during excavations, a small crook (the head piece of an abbatial staff) with a diameter of 6,5 cm was found on the site of the former Benedictine abbey of Ename (East Flanders), which was founded in 1063 by Baldwin V of Flanders and his wife Adela. The Ename crook is made of ivory, which may account for its small size, as in the high middle ages this material was

very difficult to obtain and hence extremely costly. Stylistically, the object belongs to the twelfth century and shows up parallels with Meuse-valley sculpture of the 1160s and 1170s. Its twelfth-century date is confirmed by the dragon forming the curve. The Ename crook is decorated on both sides. Comparison with crooks elsewhere shows that such double-sided decoration was a peculiarity of England and Normandy. This mix of Mosan and Anglo-Norman influences suggests the object could have been made in Flanders, but as almost all comparative material from this region has disappeared it is impossible to be more specific. This also implies that the Ename crook is an important witness to the very high level of the arts in twelfth-century Flanders. This article sets out to explain the iconography of this small object as well as its function and to find out who its maker may have been.

Both bishops and abbots were entitled to bear a staff. It was a symbol of their dignity and jurisdiction. Abbots, however, were only allowed to do so within the privacy of their own monastery and its domain. Only with special papal permission could an abbot carry his staff outside of his own domains. An abbot's staff was not his personal property, but a symbol of his office. When an abbot died it passed on to his successor. In spite of this, in many medieval abbots' graves a crook was found. Often these are old crooks, or crooks of a lesser material specially made for the purpose. The Ename crook is also likely to have been placed in one of the graves of the later abbots of the monastery when it became too brittle and damaged. It shows signs of extensive use and old repairs with bronze pins that have coloured the ivory green.

The Rule of St. Benedict holds that within the monastery the abbot was the representative of Christ. The abbot was required to set an example and follow God's commandments in all his actions. His duty was to rule and teach. He had to encourage his monks and punish them when they were disobedient. He had to be to them as a father as well as a mother. If something were amiss with his flock, God would hold him responsible. The monk on the other hand was to obey his abbot at all times, without complaint. Obedience is in fact one of the key words in the Rule of St. Benedict. Thus, the abbot's task was not much different from that of a bishop; both took care of a flock and set an example. As a consequence, abbatial and episcopal staffs are thus very similar in iconography.

According to Isidore of Seville, a bishop received his staff at his consecration, as a symbol of his duty to guide, encourage and correct those under his authority. The episcopal staff received by Anno of Cologne from the Emperor Henry III was described as the symbol of the father and teacher. In the early twelfth century Honorius of Autun devoted four chapters of his *Gemma Animae* to the episcopal staff. He describes it as a symbol of jurisdiction. Honorius also mentions the various names by which the staff was known: *'virga pastoralis'*, *'capuita'*, *'ferula'* and *'pedum'*. A *'pedum'* was used by Moses to guard his sheep. The crook was intended to haul back strayed sheep to the flock. In much the same way the bishop, through his teaching, supposedly kept his flock together. Honorius also mentions a staff on which was written: "Willeth in thy wrath be compassionate". Somewhat later on in the century, the Parisian theologian Hugh of St. Victor in his *Speculum de Mysteriis Ecclesiae* held that the straight part of the staff is used by its bearer to keep the enemy away from his flock, the pointed part is used by him to revive those that are tired, and with the crooked upper part he can retrieve those that have strayed.

In conformity with such ideas, many such objects carry inscriptions in much the same vein. The staff of William of Ros, the

third abbot of Fécamp, for example, had two rings just under the crook, the first saying it was a 'VIRGA CORRECTIONIS', the other that it was a 'BACULUS CONSOLATIONIS', i.e. a staff to correct and to console. Some more splendid crooks have not only inscriptions but also decoration conveying very similar messages. An interesting example, not unlike the imagery on the Ename crook, is an Anglo-Saxon Tau-staff found in Alcester (Warwickshire) of the early eleventh century that may have come from the nearby abbey of Evesham, in which case it would have been an abbatial staff. On one side Christ is shown trampling on a dragon and a lion, a clear reference to Psalm (90) 91,13: "*super aspidem et basiliscum calcabis conculcabis leonem et draconem*", a passage that was commonly taken to refer to Christ's victory over evil. On an abbatial staff the trampling Christ would be a synonym for the abbot.

The other side of the Alcester staff shows Christ's sacrifice, a symbol for his compassion with humanity, his mercy and for salvation. This image was intended to remind the abbot that he should show compassion and mercy for those who did wrong.

The Ename crook has two trampling figures. One side shows the standing figure of Christ, the other a standing lady holding a floriated scepter, who is smiling. They both trample on the badly-preserved dragon forming the crook's volute. The partially-preserved inscription round the crook's curve on the Christ-side relates to this. It reads: "through the spirit of Jesus the snake of evil will be trampled". The text on the other side is: "... through the trampling Christ evil will succumb". However, whereas the psalm uses the word 'ambulabis' in the Vulgate version of the Bible, in Ename declensions of the word 'calco' are used, which also means to trample or to tread under foot. Declensions of 'calco' are not found often in the Bible. When they do appear, it is usually in connection with the return of Christ. This is interesting as the female figure is denoted by the inscription as being one with Christ, as being Christ. Christ and his spirit are interchangeable and form a spiritual unity. She must therefore represent the 'sponsa christi', the bride of Christ, who also figures in the context of Christ's second coming. But who is the bride of Christ? Is she the Virgin Mary?

The flowering of the cult of St. Mary commenced in the eleventh century and was propagated especially by the new religious orders of the Cistercians and Premonstratensians. From this time onwards the number of honorific titles for the Virgin steadily increased. It was especially her virginal beauty and her merciful motherliness that were praised, according to Walter Delius, who wrote extensively on the subject. The Cistercian abbot Bernard of Clairvaux held that in the Virgin Mary "nothing was severe, frightening, she is very mild". In the exegetical literature of the time, Mary was thought of as the mother of God, the queen of heaven and indeed, as the 'sponsa Dei'. Just as Christ was the New Adam, so Mary became the New Eve. From the twelfth century onwards there are tympana depicting how Mary, after her death, is crowned as his queen by Christ in heaven. However, this idea of Mary as the 'sponsa Dei' was not generally held. It is seen mainly on cathedral and collegiate churches and not so much in abbeys, where the 'sponsa Dei' was interpreted in quite a different manner. Bernard of Clairvaux, although one of Mary's greatest champions, never referred to her as the 'sponsa christi' in his commentaries on the Canticle that dealt with the 'sponsa christi' extensively. In twelfth-century theology Mary was usually seen as a vessel through which the Incarnation had been made possible. She was a mediator, a refuge for the sin-

ner willing to repent. She was never said to actively partake in the work of salvation. By giving birth to Christ she did however make salvation possible. Mary therefore mediates, but does not fight. She is sometimes shown with a dragon or snake under her feet, but in those cases she is either shown enthroned with the Christ child on her lap or standing, with the Christ-child on her arm. A trampling Virgin Mary without the Christ-child would be unique. It is therefore doubtful that the trampling lady on the Ename crook represents the Virgin Mary. Neither does she represent Ecclesia, the church, as the floriated staff in her hand, 'virga', clearly denotes her virgin nature, 'virgo'. Ecclesia, encompassing the whole of the Christian community, is never shown with a flowering rod.

In my view the trampling lady should be interpreted in the monastic context in which the object functioned. The staff entailed messages both for the monks and for the abbot.

The monastic aim was to achieve perfect unity with God. To achieve this, the monk sacrificed himself, for the love of God, and promised to lead a virginal existence. The subsequent battle he had to fight against the temptations of the flesh made him into a 'milites christi', who gained strength from his sexual deprivation. In the Middle Ages, the idea that monks were like angels, because of their asexuality, was common. St. Augustine, one of the Church Fathers, explained the principle as follows: "In the Holy Virgins we see on earth the life of the angels that was lost to us in Paradise". The monk's way of life was thus a pre-figuration of the future life in heaven. Bernard of Clairvaux even stated that the monk was an inhabitant of Jerusalem and even stronger, that "with Jerusalem are meant those who in this world lead a religious life; they imitate, in as much as it is within their means, the morals of the heavenly Jerusalem by leading an honest and orderly life". And this heavenly Jerusalem he names "Our mother". This leads me to presume that the monk himself was thought of as the 'sponsa christi', hence also the flowering rod held by the lady. This is an explicit reference to virginity, the 'sine qua non' of the cloistered monk. The iconography of the Ename crook thus centers on spiritual unity with Christ that was possible only through the concept of virginity, the sexual abstinence practiced by the monk. Only those who as 'milites christi' combated evil by their pure way of life could achieve perfect unity with Christ. The 'sponsa christi' is not the Virgin Mary, nor is she Ecclesia, but an abstract ideal symbolizing the monk's fervent desire for a spiritual union with Christ. The side of the crook featuring the 'sponsa christi' is thus directed at the monks rather than the abbot.

The Christ-side of the crook was meant to imprint upon the monks the idea that the abbot was Christ's representative in the monastic community, to whom they owed obedience. Sinning against his regime was sinning against Christ himself and would lead to damnation. The monk was not supposed to fulfill this task out of mere duty, but needed to obey wholeheartedly, with joy. Hence the smile on the face of the trampling lady.

The iconography of the crook was also directed at the abbot as it conveyed the adage of St. Benedict that the abbot should guide his monks, encourage them and correct them when necessary. The Christ-figure obviously stands for the stern father, while the merciful, compassionate and forgiving side is represented by the smiling lady. This again is in concordance with the Rule, which holds that the abbot should be stern as a father, or soft like a mother. In her study 'Jesus as Mother' Caroline Walker Bynum remarked that such a motherly idiom was on the increase in the

twelfth century for figures like Christ, Moses, Peter and Paul, prelates and abbots. In various texts they are described as mothers who feed and cherish their children. The abbot was in fact father and mother in one, says Bernard of Clairvaux. Although we find such idiom in Cistercian houses especially, it was also used by Benedictines.

The iconography of the Ename crook was thus clearly intended for the monastic context in which it functioned. Whoever had the object made must therefore have been well versed in the perception of the medieval monastery. The patron is therefore likely to have been one of the Ename abbots. As, on stylistic grounds, the Ename crook can be dated to circa 1175 only two abbots can be considered as possible patrons. The first is Giselbert II, who was appointed abbot in 1164 and who was deposed by his monks

in 1176 or 1177 as he was attempting to turn the monastery into a Cistercian abbey. The second possibility is his successor, Lambert III, who came from the abbey of St. Bavo in Ghent and of whom very little is known. All that is certain is that Lambert's successor was ruling by 1191. Of these two men, Giselbert seems the most obvious choice. During his rule the abbey was very prosperous and flourishing. It received many bequests, a lot of land was bought and lands were exchanged in order to unify the abbey's domains. It is also presumed that Giselbert rebuilt the abbey complex and increased the number of altars. Even though things went wrong in the end, because of Giselbert's Cistercian predilections and had to leave the abbey, in the preceding years Giselbert and his monks had got on very well and the cloister chronicle reserves nothing but praise for this man.

Bibliografie

BRONNEN

GORISSEN P. 1952: *Sigeberti Gemblacensis chronographiae Auctuarium Affligemense*, Brussel.

HUNINK V. 2000: *De Regel van Sint-Benediktus*, Amsterdam.

LECLERCQ J., ROCHAIS H. & TALBOT C.H. 1957: *Sancti Bernardi Opera*, Rome.

MANTINGH E. 2000: *Een monnik met een rol: Willem van Affligem, het Kopenhaagse Leven van Lutgart en de fictie van een meerdaagse voorlezing*, Hilversum.

MIGNE PL = MIGNE J.-P. 1844-1855: *Patrologia Latina*, Parijs.

MILIS L.J.R. 1965: *De onuitgegeven oorkonden van de Sint-Salvatorabdij te Ename voor 1200*, Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van onuitgegeven Belgische Kronieken en van Onuitgegeven Documenten betreffende de Geschiedenis van België 61, Brussel.

SPANNAGEL A. & ENGELBERT OSB P. (red.) 1974: *Smaragdi abbatis Expositio in Regulam S. Benedicti*, Corpus Consuetudinum Monasticorum VIII, Siegburg.

LITERATUUR

ASTELL A.W. 1990: *The Song of Songs in the Middle Ages*, Ithaca/Londen.

BAUERREISS R. 1957: Abtsstab und Bisschofsstab, *Studien und Mitteilungen zur geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* 68, 215-226.

BEAUCARNE E. 1893-1895: *Notice historique sur la commune d'Eename*, Gent.

BECKER P. 1996: *Die Benediktinerabtei St. Eucharius-St. Matthias vor Trier*, Das Erzbistum Trier VIII, Berlijn/New York.

BECKWITH J. 1972: *Ivory Carvings in Early Medieval England*, Londen.

BECKWITH J. 1974: *Ivory Carvings in Early Medieval England 700-1200*, Tentoonstellingscatalogus, Londen.

BERINGS G. 1986: Geschiedenis en archeologie: de vroeg-middeleeuwse bewoning in het Oudenaardse, *Archaeologia Belgica* II-2, 267-276.

BERINGS G. 1989: *Landschap, geschiedenis en archeologie in het Oudenaardse*, Oudenaarde.

BOCK FR. & WILLEMSSEN M. 1872: *Die mittelalterlichen Kunst- und Reliquienschatze zu Maestricht*, Keulen/Neuss.

BRANDT M. 1988: Sog. Godehards-Stab. In: BRANDT M. (red.), *Der Schatz von St. Godehard*, Tentoonstellingscatalogus Hildesheim, 86-88.

BRANDT M. 2001: Die Kunst der Kirchenschätze. In: BRANDT M., *Abglanz des Himmels. Romanik in Hildesheim*, Tentoonstellingscatalogus Hildesheim, 141-150.

BRANDT M. & EGGBRECHT A. (red.) 1993: *Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen*, Tentoonstellingscatalogus Hildesheim, 2 delen.

BRAUN J. 1941: Bischofsstab, *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* 2, 792-808.

BRAUN J. 1972: *Das christliche Altargerät*, München.

BREDERO A.H. 1993: *Bernard van Clairvaux. Tussen cultus en historie*, Kampen.

BUGGE J. 1975: *Virginitas: An Essay in the History of a Medieval Ideal*, Den Haag.

- CALLEBAUT D. 1985: De portus en abdij van Ename, *Archaeologica Belgica* I-2, 89-94.
- CALLEBAUT D. 1986: De vroeg-middeleeuwse portus en benedictijnenabdij van Ename (gem. Oudenaarde), *Archaeologica Belgica* II-1, 95-104.
- CALLEBAUT D., MILIS L., DEVOS P. & VAN DER MEIREN J.P. 1988: *Ename – Oudenaarde – Mullem. Archeologisch-historische route*, Brussel.
- CAMPBELL M.L. 1979: 'Scribe faber lima': A crozier in Florence Reconsidered, *The Burlington Magazine* 121 nr. 915, 364-369 en 371.
- CHIROL E. 1964-1965: Crosses de deux abbesses de Saint-Amand de Rouen, *Bulletin de la Commission des antiquités de la Seine-Maritime* 25, 209-221.
- COTT C.B. 1939: *Siculo-Arabic Ivories*, Princeton Monographs in Art and Archeology. Folio series III, Princeton/Londen/Den Haag.
- DABROWSKA-ZAWADZKA E. 1995: La douille d'Autun et les crosses inscrits dans la France médiévale, *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France*, 308-318.
- DEBAISIEUX F. & CHIROL E. (red.) 1979: *Trésors des abbayes normandes*, Tentoonstellingscatalogus Caen/Rouen.
- DE CLERCQ C. 1959: Le „Liber de rota verae religionis“ d'Hugues de Fouilloi, *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 29, 219-228.
- DE CLERCQ C. 1960: Le „Liber de rota verae religionis“ d'Hugues de Fouilloi', *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 30, 15-37.
- DE GROOTE K. & LEMAY N. 1994: De materiële cultuur in de Sint-Salvatorsabdij te Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen). 1. Twee middeleeuwse latrines uit de westvleugel en een 17de-eeuwse afvalput uit de priorij, *Archeologie in Vlaanderen* III, 405-407.
- DELIUS W. 1963: *Geschichte der Marienverehrung*, München/Basel.
- DE LONGPÉRIER A. 1875: Découverte, dans l'église abbatiale de Fécamp, d'un sarcophage contenant les restes de Guillaume de Ros, *Comptes rendus des séances de l'Académie*, 306-309.
- DEN HARTOG E. 1994: Het maecenaat van Filips van de Elzas en zijn opvolgers. Over de oorsprong van het Ingeborgpsalter en de verbreiding van de 'Muldenstil', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks deel XLVIII, 1-101.
- DEN HARTOG E. 2002: *Romanesque Sculpture in Maastricht*, Maastricht.
- DE SMIDT F. 1956: *Opgravingen in de Sint-Baafsabdij te Gent. De abdijkerk*, Gent.
- DHANENS E. 1961: *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen, IV. Dendermonde*, Gent.
- DIDIER M.A. (1954) 1987: La chapelle des comtes de Flandre à Clairvaux, *Annales du comté flamand de France* XLV, 1954, herdrukt in CHAUVIN B. (red.) 1987: *Mélanges à la Mémoire du père Anselme Didier. I. Père Anselme Didier, 2. Travaux inédits et rééditions*, Arbois, 826-829.
- DIDIER R. & TOUSSAINT J. (red.) 2003: *Autour de Hugo d'Oignies*, Tentoonstellingscatalogus Namen.
- DOPPLER P. 1903: La croix sépulcrale de Geldulphe, prévôt de l'église Saint-Servais à Maestricht, datant du XIe siècle et retrouvée en cette église le 31 août 1903, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 377-387.

- ECHINGER C. 1988: Zur Sündenfalldarstellung der Krümme des Erkanbald. In: GÖSEBRUCH M. (red.), *Bernwardinische Kunst*, Schriftenreihe der Kommission für Niedersächsische Bau- und Kunstgeschichte bei der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft 3, Göttingen, 127-152.
- EGGER G. & EGGER H. 1979: *Schatzkammer in der Prälatur des Stiftes Altenburg*, Wenen.
- EHRENTAUT H. 1952: Bleierne Inschrifttafeln aus mittelalterlichen Gräbern in den Rheinlanden, *Bonner Jahrbücher* 152, 190-225.
- ELBERN V. 1964: *Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter*, Berlijn.
- FELDWISCH-DRENTUP H. & JUNG A. 1980: *Dom und Domschatz in Osnabrück*, Königstein im Taunus.
- FINSTERWALDER P.W. 1929: *Die Canones Theodori Cantuariensis und ihre Überlieferungsformen. Untersuchungen zu den Bussbüchern des 7. 8. und 9. Jahrhunderts*, deel 1, Weimar.
- FISCHER B. 1977: *Novae concordantiae bibliorum sacrorum iuxta vulgatam versimem critice editam*, Tomus I A-C, Stuttgart-Bad Canstatt.
- FOCKE F. 1950: Szepter und Krummstab. Eine symbolgeschichtliche Untersuchung. In: TACK W. (red.), *Festgabe für Alois Fuchs zum 70. Geburtstage*, Paderborn, 337-387.
- GABORIT-CHOPIN D. 1978: *Elfenbeinkunst im Mittelalter*, Berlijn.
- GABORIT-CHOPIN D. 1979: Taux et crosses, bâtons pastoraux. In: DEBAISIEUX F. & CHIROL E. (red.), *Trésors des abbayes normandes*, Tentoonstellingscatalogus Caen/Rouen, 235-236.
- GABORIT-CHOPIN D. 2005: Les Crosses. In: GABORIT J.-R. (red.), *L'art roman au Louvre*, Parijs, 144-153.
- GREISENEGGER W. 1968: Ecclesia und Synagoge. In: KIRSCHBAUM E. (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rome/Freiburg/Basel/Wenen, Band I, 569-578.
- HASSIG D. 1995: *Medieval Bestiaries. Text, Image, Ideology*, Cambridge.
- HERZOG E. & RESS A. 1958: Elfenbein/Elfenbeinplastik, *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* 4, 1307-1362.
- HESLOP T.A. 1994: Towards an Iconology of Croziers. In: BUCKTON D. & HESLOP T.A. (red.), *Studies in Medieval Art and Architecture presented to Peter Lasko*, 36-45.
- HEYEN F.J. 1972: *Das Erzbistum Trier. 1. Das Stift St. Paulin vor Trier*, Berlijn/New York.
- HOFMEISTER P.P. (1928) 1962: *Mitra und Stab der wirklichen Prälaten ohne bischöflichen Charakter*, Kirchenrechtliche Abhandlungen Heft 104, Stuttgart (Herdruk Amsterdam 1962).
- HOSTE A. 1980-1981: De Regel van Benedictus in de Latijnse handschriftentraditie. In: *Benedictus in de Nederlanden*, deel I, Tentoonstellingscatalogus Gent, 212-217.
- KESSLER H.L. 2004: *Seeing medieval art*, Ontario/New York.
- KOLDEWEIJ A.M. 1993: *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen. De geschiedenis van de Kerkschat van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht*, deel I, Assen-Maastricht.
- KOTZUR H.J. (red.) 1988: *Hildegard von Bingen 1098-1179*, Tentoonstellingscatalogus Mainz.
- LALEMAN M.C. 2007: Het geheugen van een stad: drie decennia Gentse stadsarcheologie, *M & L. Monumenten, Landschappen en Archeologie* 26-2, 4-23.

- LAMBOTTE B. 2003: Une crosse trouvée en fouilles à Stavelot. In: VAN DEN BOSSCHE B. (red.), *Les Moines à Stavelot-Malmedy du VIIe au XXIIe siècle*, Actes du colloque 'Le Monastère de Wavreumont dans l'Histoire', 1-3 mars 2001, Stavelot, 67-72.
- LECLERCQ G. (red.) 1977: *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent.
- LECLERCQ J. 1963: *Initiation aux auteurs monastique du Moyen Âge*, Parijs.
- LECLERCQ J. 1979: *Monks and Love in Twelfth-Century France. Psycho-Historical Essays*, Oxford.
- LEGNER A. (red.) 1975: *Monumenta Annonis, Köln und Siegburg. Weltbild und Kunst im hohen Mittelalter*, Tentoonstellingscatalogus Keulen.
- LEGNER A. (red.) 1985: *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik*, 3 delen, Tentoonstellingscatalogus Keulen.
- LUCKHARDT J. & NIEHOFF F. (red.) 1995: *Heinrich der Löwe und seine Zeit. Herrschaft und Repräsentation der Welfen 1125-1235*, Tentoonstellingscatalogus Braunschweig, deel 1, München.
- MARTÈNE E. & DURAND U. 1717: *Thesaurus novus anecdotorum* I, heruitgave 1968.
- MILIS L. 1961: De abdij van Enne in de middeleeuwen, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 15, 1-5.
- MILIS L. 1977: Abbaye de Saint-Sauveur à Enne, *Monasticon Belge* VII, Province de Flandre Orientale, deel 2, Luik, 11-52.
- MITTELMÜLLER R. (red.) 1880: *Expositio Regulae ab Hildemaro tradita et nunc primum typis mandata, Vita et Regula SS.P.Benedicti una cum expositione Regulae III*, Regensburg/New York/Cincinnati.
- MORRISROE P. 1908: Crosier, *The Catholic Encyclopedia* 4, New York 1908 (<http://www.newadvent.org/cathen/04515c.htm>, geraadpleegd op 2 maart 2011).
- MORSBACH P. (red.) 1989: *Ratisbona sacra. Das Bistum Regensburg im Mittelalter*, Tentoonstellingscatalogus Regensburg/München/Zürich.
- OHLE N. (1990) 1993: *Sterben und Tod im Mittelalter*, München (herdruk 1993).
- OHLY F. 1958: *Hohelied-Studien. Grundzüge einer Geschichte der Hoheliedauslegung des Abendlandes bis um 1200*, Wiesbaden.
- OMAN C. 1967: The Whithorn Crozier, a Newly Discovered English Enamel, *The Burlington Magazine* 109 nr. 770, 298-301.
- PERSCH M. 1997: Udo von Nellenburg (+1078), *Biographisch Bibliographisches Kirchenlexikon* 12, 807-809.
- PROU M. 1892: *Catalogue des monnaies françaises de la Bibliothèque nationale, Les monnaies mérovingiennes*, Parijs.
- RAFF T. 1994: « Materia superat opus ». Materialien als Bedeutungsträger bei mittelalterlichen Kunstwerken. In: BECK H. & HENGVOSS-DÜRKOP K. (red.), *Studien zur Geschichte der europäischen Skulpturen im 12/13 Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 17-22.
- REINLE A. 1988: *Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter. Eine Einführung*, Darmstadt.
- REUSENS E. 1871: *Éléments d'archéologie chrétienne* I, Leuven.
- RONIG F.J. (red.) 1984: *Schatzkunst Trier*, Treveris Sacra, Kunst und Kultur in der Diözese Trier, Band 3, Trier.

ROOSENS H. & MERTENS J. 1949: De oudheidkundige opgravingen bij St-Hermes te Ronse, *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oostvlaanderen* I-1, 333-399.

SALMON P. 1960: *Mitra und Stab. Die Pontifikalinsignien im römischen Ritus*, Mainz.

SAUERLÄNDER W. 1972: *La sculpture gothique en France 1140-1270*, Parijs.

SAUERLÄNDER W. 1978-1979: La sculpture du XIIe et du XIIIe siècle dans le nord de la France. In: *Sculptures romanes et gothiques du nord de la France*, Tentoonstellingscatalogus Lille 1978-1979, 9-29.

SCHÜSSLER G. 1988: Die Krümme des Erkanbald als monastischer Sinnbild. In: GÖSEBRUCH M. (red.), *Bernwardinische Kunst*, Schriftenreihe der Kommission für Niedersächsische Bau- und Kunstgeschichte bei der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft 3, Göttingen, 153-168.

SCHWARZ M. 1957: Heiligsprechungen im 12. Jahrhundert und die Beweggründe ihrer Urheber, *Archiv für Kulturgeschichte* 39, 43-62.

TARALON J. (intr.) 1965: *Les trésors des églises de France*, Tentoonstellingscatalogus Parijs.

VAN DE WALLE A.L.J. 1948: De archeologische opgravingen te Ename, *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen* 1947, Gent, 231-302.

VAN DE WALLE A.J.L., MILIS L., PHILIPPE J., DE REU M. & HEUGHEBAERT R. 2002: La découverte du crosseron abbatial en ivoire d'éléphant à Ename. In: HELMIG G., SCHOLKMAN B. & UNTERMANN M. (red.), *Medieval Europe Basel 2002, (preprinted papers), Volume 3, sections 6-8, Centre – Region – Periphery*, Hertingen, s.p.

VAN VLIERDEN C. 1980-1981: De goede en de slechte abt, *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, deel 1, Tentoonstellingscatalogus Gent, 254-257.

VAN VLIERDEN M. 1988: *Utrecht, een hemel op aarde*, Clavis Kunsthistorische Monografieën deel VI, Utrecht/Zutphen.

VAN WERVEKE H. 1976: *Filips van de Elzas, een Vlaamse graaf van Europees formaat*, Haarlem.

VANWITTENBERGH J. & DECAVELE J. 1980-1981: Staf van Bernardus, Kelk van Bernardus, *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, deel 2, Tentoonstellingscatalogus Gent, 155-159.

VERBEEK A. 1965: Das Annograb in Siegburg, *Miscellanea Pro Arte: Festschrift für H. Schnitzler*, Düsseldorf, 119-131.

VERDIER P. 1980: *La couronnement de la vierge. Les origines et les premiers développements d'un thème iconographique*, Montréal/Parijs.

VOGTHERR T. 2005: Bischofsstäbe und Abtsstäbe im frühen und hohen Mittelalter. In: KÖB A. & RIEGEL P. (red.), *Kleidung und Repräsentation in Antike und Mittelalter*, Mittelalter Studien des Instituts zur Interdisziplinären Erforschung des Mittelalters und seines Nachwirkens, Paderborn, Band 7, München, 83-90.

VON BÁRÁNY-OBERSCHALL M. 1958: Baculus Pastoralis. Keltisch-Irische Motive auf mittelalterliches Beingeschnitzen Bischofsstäben, *Zeitschrift für Kunstwissenschaft* 12, 13-36.

VON EUW A. 1985a: Liturgische Handschriften, Gewänder und Geräte. In: LEGNER A. (red.) 1985, 385-414.

VON EUW A. 1985b: C. 30 Krümme vom Bischofstab des hl. Hubertus. In: LEGNER A. (red.) 1985, 452-453.

VON EUW A. 1985c: C. 36 Kelch, Patene und Ring. In: LEGNER A. (red.) 1985, 455.

WALKER BYNUM C. 1982: Jesus as Mother and Abbot as Mother: Some Themes in Twelfth-Century Cistercian Writing, *Jesus as Mother. Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, Berkeley/Los Angeles/London 1982, 110-169.

WATTS W.W. 1924: *Catalogue of Pastoral Staves*, Victoria and Albert Museum, Department of Metalwork, Londen.

WEALE W.H.J. 1864: *Objets d'art religieux exposés à Malines*, Mechelen.

WEINFURTER S. (red.) 1992: *Das Reich der Salier 1024-1125*, 3 delen, Tentoonstellingscatalogus Sigmaringen 1992.

WHITE T.H. 1984: *The Book of Beasts, being a Translation from a Latin Bestiary of the Twelfth Century*, Bath.

WICKHAM LEGG J. 1890: On an Inventory of the Vestry in Westminster Abbey, taken in 1388, *Archaeologia* 52, 195-286.

WIECZOREK A. & HINZ H. M. 2000: *Europas Mitte um 1000*, 3 delen, Tentoonstellingscatalogus Darmstadt.

ZARNECKI G., HOLT J. & HOLLAND T. (red.) 1984: *English Romanesque Art: 1066-1200*, Tentoonstellingscatalogus, Londen.

ZIMMERMANN W. 1952: Das Grab der Äbtissin Theophanu von Essen, *Bonner Jahrbücher* 152, 226-227.

ZOEPFL F. 1938: Bestattung, *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* 2, 332-356.